

Новый год

Түрсынбек
КӘКІШҮЛЫ

Азапты абырой

XX ғасырдың ортасы аға бергенде «Қазақ совет әдебиетінің қалыптасу дәуіріндегі идеялық-творчестволық мәселелер» (1917–1929 ж.ж.) деген тақырыпта жазылған кандидаттық диссертациямды қорғар кезімде көрген теперішімді архивімде жатқан қолжазбам есіме түсіріп, біраз хикаяны айтуға мәжбүрлен отыр. Совет заманында Алаш қозғалысына, оның ақын-жазушыларына байланысты ой-пікір, жанды сөзді айтып-жазудың қиын болғандығына нақты тарихи дерек болсын, екіншіден, басқа халық өкілдеріне сілтей салмай-ақ, өзіміздің бір-бірімізге қаншалықты «мейірбанды достық» көңіліміздің кеңдігін көрсету арқылы кейінгі ұрпаққа гибрат болар мысал етсем деген ой билеп, қалам жебеуге ниеттендім. Шындық шіркін қанша айтуға мұрсат берсе, соншалықты сілтермін. Бірауыз өтірік қоссам жазамды Құдай тағала берсін, ал қазір дүниеде жоқ кейбір ағаларымның әруақтары кешірер, өйткені олардың есімінсіз сөзіміз жансыз болып шығады ғой.

Менің диссертацияма екінші оппонент болған атақты сыншы. өмір мен үкіметтің теперішін басынан біраз кешірген академик Мұхаметжан Қаратаев 1960 жылы 3 ақпанда Қазақ ССР Ғылым академиясының гуманитарлық саладағы біріккен кенесінде «Бұл диссертация сөз жоқ үлкен еңбек. көп оқудың, ұзақ зерттеудің жемісі. Мұндай қомақты да құнарлы еңбек ғалымға тән талап, ізденгіштік, төзімділік тәрізді қасиет бар жерде ғана тууы мүмкін. Кәкішев жолдас нағыз ғалымдық, зерттенімпаздық қабілетін танытып, өте бір маңызды жұмыс істеп шыққан.

Бұл дәуірдің арнаулы зерттеушісі де болмаған, оның фактыларын қазбалап іздеу ешкімнің де батылы бармаған. Сондықтан да жиырмасыншы жылдардағы әдебиет даму процесіне арналған еңбектер жоқтың қасы болатын. Оқулық болсын, бірен-саран монографиялық еңбек болсын, бұл дәуірге келгенде аяғын андап басып, қауіпсіз жерлермен сырғытып өтетін. Осы себептермен қазақ совет әдебиетінің алғашқы

қалыптасу дәуіріндегі ағымдар мен тартыстар, идеялық, творчестволық сарындар, көркемдік әдістер мен тәсілдер деген мәселелер ашылмай, қазақ әдебиеттану ғылымының бұл бір ойсырап келген олқы саласы болатын. Талқыға түсіп отырған диссертацияны осы олқылықты толықтыру жөніндегі тұңғыш қадамның бірі деп айта аламыз. Сол дәуірдің рухына бөлеп көп нәрсені көзіне елестетеді, көп ескірген фактыларды жаңғыртады» деп 1959 жылы 20 желтоқсанда жазған пікірін оқып беріп еді. Тәуелсіздік келгеннен бергі мақалалар мен еңбектерде осы кезеңнің шындығын әбден зерттеп, оның қиын өткелдерінен терлемей өткендей, Алаш қайраткерлері құшақтасып жүргендей, олардың атына еш уақытта тас лақтырып көрмегендей, коммунистік идеологияның айтқанын тыңдамай, адал ойын айтып жүргендей жазатын құрдастарым мен інілерімді көргенде не дерімді білмей жерге қарайтын болдым. Бұрынғысын еске түсірейін десең, еститін құлақ болғанмен, ұяла қоятын сұхпыт жоқтығын көріп, іштен тынасың.

Бірден шығандатып бастауыма таң қалмаңыздар. Мен өзіме тиістіні 1988 жылғы «Қағидаға айналған қателер түзелсе» немесе 1992 жылғы «Санадағы жаралар» деген публицистикалық кітабымда ашық жазғанмын. 1995 жылғы «Жайып салсам жан сырын» деген мақаламда советтік дәуірде артық айтып-жазғандардың ішінде болғанымды жасырған емеспін. «Егер менің еңбектерімде идеялық-өнерпаздық мәселелерге коммунистік тұрғыдан қарауым бірқыдыру басым жататын болса, оны заңды деп білемін. Осы күні кейбіреулер «саясаттан іргемді алыс салып, саналы түрде сақтанып едім» деп «көкулері» қып-қызыл өтірік» («Толғам» 2004. 8-бет) немесе «Саяси жағына келгенде Сәкенді шын ниетімізбен көш бастаушымыз ретінде көлендетіп. Мағжанды ата жауымыздай қарама-қарсы қойғанымыз тағы шын. Ол процесс Сәкен, Ілияс, Бейімбет жиырма жылдан кейін, 1957 жылы оралғаннан кейін тіпті күшейіп, қатты бұрмаланды. Өз құрбыларымының ішінде көбірек кеуделегені мен болып қалуым ғажап емес. Біреуден кешірім сұрап, жауапкершілігімді жеңілдетейін деп айтып отырған жоқпын. «Кімнің тарысы піссе, соның тауығы болу пнғылы» маған жат. Сол кезде жазғандарымның бәріне жауап беруге бүгін даярмын. Артық сілтегендерімді 1987 жылдан бері айтып-жазып келемін. Бұрынғыларымнан бездім деген сөзді әсте де айтпаймын» («Мағжан-Сәкен» 1999. 5-6 беттер).

Мұндай кіріспе жазу қажет, өйткені кейінгі әңгіме негізінен алаш қайраткерлеріне, әсіресе Мағжанға байланысты өрбитін болғандықтан, әдейі шығандатып отырмын.

Жасыратыны жоқ, совет дәуірінде ақын-жазушы, тарихшы, ғалымдарда «ішкі цензура» яғни әрбір автор осы ойымды қалың қауымнан гөрі төрелер, шенеуніктер қалай түсінер екен деп қауіптеніп, сөзіміздің саяси астарына шам жағып қарайтынбыз, жалтақтап жазатынбыз. Ал совет заманында фашистерден де қорқынышты болған алашшыларды ауызға алғанда қара бояуды қалың жағып, даттау сөзін бұрқыратып едік. Сондай тәсілді диссертациямда едәуір қолданыппын. Жетекшім Есмағамбет Ысмайылов айтты ма, әлде атын атаса, өлеңін келтірсе «объективная пропаганда» болады дегенді 1957 жылы партия тарихы институтының, 1959 жылы мамыр айында Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының партия жиналыстарында естіп, талқыға түскендіктен бе, әйтеуір дайын тұрған, енді қол тигізуге болмайтын диссертациямның бірнеше бетін жыртып, білдіртпей желімдеп қойыппын. Сол жыртып алынған беттерді лақтырып тастамай, өзімде қалатын данасының мұқабасына қыстырып қойыппын. Міне осы беттер көптен бері көкейде жүрген ойды жарыққа шығаруға себепші болып отыр. Енді сол беттердің үтірін өзгертпей, түгел келтірейін.

«Октябрь революциясының ұлы идеясын қабылдағандар еңбекші халықтың тілегін жырласа, қазақ халқын қанаушы таптың тепкісінде қалдырғысы келген, пантюркизм идеясын жырлаған, өлім күйін шерткен алашордашыл, ұлтшыл ақын-жазушылар жаңа өмір құруға ұмтылған еңбекшілерді:

Шірік жүрек сасықтар

Арамдыққа асықтар.

Жетілді, жетіні мұратқа.

Қыбырлаған қоңыздар,

Қорсылдаған доңыздар –

Тілегің болды қуан, күл, –

деп тілдеді. Олар совет өкіметіне қарсы қару алып күресті. бірақ тас-талқаны шығып жеңілді. Еңбекшілер мен совет өкіметінің қас дұшпаны болған буржуазияшыл ұлтшылдар Россияны бөлшектеуді көздеген мақсатына жете алмады. Міне осы жағдай ұлтшыл ақын-жазушыларға өмірден түңілетін, өлім тілейтін өлеңдер жазғызды. Совет өкіметі нығая түскен сайын Мағжан Жұмабаев сияқты ұлтшыл ақындар өз табының тұңғыйықтың түбіне құлап бара жатқандығын, енді қайтып оралмайтындығын сезіп, пессимизмге салынды.

Жалғанның мен көрермін көп пен азын; Енді бір жүргенім де, өлгенім де.

Өмірде енді болмас жылы назым.

Қолымнан ұшқаннан соң қоңыр қазым,

– деп зарлап, құла түзде қаңғырып қалған өзін өлімге әднлетті. Қазақстанда, әсіресе қазақ халқының өмірінде болып жатқан ұлы өзгерістерді көруге оның дәті бармады. Жаңалық орнап, мәдениет ошақтары көбейіп, шаруашылығы өрге баса бастаған қазақ сахарасы Мағжанға:

Дала, дала, Сар дала

Бейне өлік айнала, –

болып елестеді де тұрды.

Сонымен, революцияның алғашқы жылдарында қазақ әдебиетінің көгінде халықты жаңа өмір құруға шақырған, қоғамдық дамудың даңғыл жолына түсуге үндеген советтік әдебиет бағыты мен ескіліктің етегіне жармасқан, өткен заманды көкसेген, өлім күйін шерткен керітартпа әдебиеттік бағыт болғандығы жоғарыда келтірілген мысалдардан бірқыдыру аңғарылса керек».

Қолжазбаның 26-27 бетіндегі ойлардың негізі сақталғанмен, өлең шумақтары қысқартылып, жалпы ұзын-ырғасы беріліпті. Беттегі орынды толтыру үшін «Жаңа құруға ұмтылған еңбекшілерді қыбырлаған қоңыздар мен қорсылдаған доңыздарға теңеп, арамдыққа белшесінен батқан шірік жүрек сасықтар деп тілдеді. Олар Колчак, Толстов, Дутов және тағы сондай жыртқыштарға білек күшін қосып, қолдарына қару алып, совет өкіметіне қарсы күресті, бірақ тас-талқаны шығып жеңілді» деген мазмұндауды әбден нығайта түсу үшін және басқалардың қарсы шығуына мүмкіндік бермейтін беделді дәйектерге сүйеніппін. Ол үшін (Қараңыз, С. Мұқанов «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті». (ұлтшылдық, байшылдық дәуірі) 1 бөлім. Қызылорда. 1932 ж. 81 және 234 беттер (ол кезде бұл кітап литоның жасырын қорында, ешкімнің пайданылуына берілмейтін. Т.К.) және М.Қайыпназаров «Қазақ пролетариат әдебиетінің жай-күйі мен алдағы міндеттері туралы». Алматы, 1932 ж., 10-бет» деген сілтеме жасаппын. Екі автор да социологиялық таным бойынша пікір айтқанымен, айырмашылығы барын білетінмін. «Кәдімгі Сәбит Мұқановтың» коммунистігі көзі тірі кезінде ешкімнің күдігін тудырмауы былай тұрсын, ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып жүрген кезде жазған еңбегінің, яғни осы «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» оқулығының сырын сол кезде өзі аңғарды ма, аңғармады ма, әйтеуір алаштық, ұлт-азаттық әдебиеттің алғашқы қайраткерлерінің тарихта болғанын ұмытпаңдар дегендей астыртын сыры барын енді біліп жатырмыз ғой. Ол кезде Мағжан кітаптарына жақындатпайтын, тіпті атын атаған адамды қара тізімге жазып қоятын тұста өлеңдерінен мысал келтіру «барып» тұрған совет өкіметіне қастық болып саналатын. Мен осыны партия тарихы институтының қызметкері ретінде совет өкіметін жақтап отырмын деп пайдалануға тырысқан едім. Ол ниетім Алаш қайраткерлерін насихаттау бола қоймағанымен, оқығандардың есінде жүрсін деген сезімнің қазір болған-болмағанын «бөсіп» айта алмаймын.

Ал Қайыпназаров Мұстафаның КазаАП-тың бірінші съезінде жасаған баяндамасына сілтеу жасау, ресмиліктің партиялық жолы деген райдан туындаған-

ды. Өйткені Мұстафа әдебиетті басқаруға ешбір дайындығы жоқ, әкімшілігіне көркемдік танымы жәрдемдеспегенін тарихи деректерден оқығаныммен ресмиліктің күшін пайдалану қажет деген болуым керек. Ол кезде партия тапсырды, оның классиктері былай деді дегенге ешкім қарсы бола алмайтын. Сөйтіп, «Қазақ әдебиетіндегі бағыттар және олардың саяси-әлеуметтік тегі» деген тарауға Мағжанның өлеңдерін пайдалануымның сыры айқын болса керек.

Әлі литоның бетін көрмей, өзіміздің ішкі сүзбемізден өтіп жатқан жұмысымда еркінірек сілтеуге барған сияқтымын. 111-беттегі мәтінді Есақанның айтуы бойынша мүлдем басқаша жазуға тура келіп, түптелген сап-сау қолжазбамды жыртыппын. Тағы не болып қалды деменіздер, өлеңінің мақамы да, айтқан ойының айқындығы да қызықтырғаннан соң, Мағжан өлеңінен құлаштай үзінді алуды қажет санаппын. Сол кездегі таныммен болсын, иә өзімнің ішкі қалауыммен болсын мынадай сөздерді жазыппын. Сол кездегі қыспақты сезер болсаңыздар, мұның өзі жауға, совет еліне қас дұшпанға трибуна беру, «объективная пропаганда» жасаудың өзі деп ұғынар едік ол кезде.

«1924 жылы «Ақ жол» газетінде Мағжанның «Шойын жол» дейтін өлеңі басылды. Бұл кезеңде Қызылжар мен Бурабай арасында теміржол салу ісі қолға алынған болатын, сондай-ақ Түркістан-Сібір жолын салудың жоспары да нақты күн тәртібіне қойылып, барлау жұмыстары жүргізіліп жатқан-ды.

Біз үшін теміржолдың қаншалықты зор өзгеріс екендігін, оның қазақ халқының экономикалық және мәдени тіршілігіне қаншама жаңалықтар әкеле жатқанын айтпасақта түсінікті. Қазақ елінің өркендеуін емес, қайта сол мешеулік қалпында қалуын, ірі шаруашылық, өскен мәдениеттен гөрі надандық торына шырмала түсіп, ауылдың бай-феодалдарына жем бола түсуін тілеген, ескіліктің етегінен жармасып айырылмаған Мағжан:

*Қаншама пұл төгіліп,
Неше мың жан жегіліп,
Бастаған жол бітіп пе?*

*Қара айғыры арсылдап,
Қара қабаны қорсылдап
Елді басып өтіп пе?*

*Сұр кетіп жүрштың жүзінен,
Сары қымыз көзінен,*

Бір-бір ұшып жүр ме екен?

Өтінішім, інішек,

Бара қалсаң несіп боп

Елге барып қайтқайсың,

Басқан анау жол жайын,

Басылған анау ел жайын,

Әдейі көріп

айтқайсың» –

Казіргі оқушы жұртшылықтың басым көпшілігі білмейтін Мұстафа Қайыпназаровтың кітапшасына меңзеу жасай беретінім, КазААП-қа азғана уақыт басшы болып, қазақ жазушыларының бірінші съезін өткізген Мұстафаның ұйымдастыру қабілетіне эстетикалық таным-білігінің жетпей жатқаны баяндаманың он бойынан аңғарылады. «Аузы қисық болса да, бай баласы сөйлесін» дегендей Қазақстан коммунистік партиясы, оның ішінде Голощекиндей құжақтың арнайы жіберген өкілі болған соң, оның сөзін тыңдамау, елемеу қастық болып саналғанды. Өйткені ол, М.Қаратаевтің тілімен айтқанда, «пікір айтпай, шыжғыртып таптық мөр басады» екен. Идеология қыспағы еркін түгіл, әшейін пікір айтуға, дәлел келтіруге мүрсат бермей тұрған уақытта М.Қайыпназаровтардың көлеңкесін пайдаланудың өзі мәнді болған-ды.

Тұмай жатып осындай жұлмалауға түскен диссертацияның негізгі арнасы 4-5 айдың ішінде қағазға түсіп, наурыздың аяғы мен сәуірдің басында авторефераты шығып үлгерген-ді. Газет-журналда шыққан мақалаларымыздың қалам ақысын алайық деп ұзыннан-ұзақ кезекте тұрғанымызда, алған ақшасын жан қалтасына салып, жан-жағына қараған Сәбит Мұқанов кезектің соңында Айқын Нұрқатов, Қаратай Құттыбаев, Баламер Сахариев, Мырзабек Дүйсенов бәріміз үйіріліп тұрғанда Сәбең маған қарап, «Осы сен қорғап алған қусың ба, әлде қорғайын деп жүрсің бе? Сенің

жазғандарың маған ұнайды» деді. «Е. қорғайын деп жүрсен, онда директорың Ісмет Кенесбаевқа, жетекшің Есмағамбет Ысмайыловқа сәлем айт, мен сенің жұмысыңа оппонент болып, академиктік міндетімді бір атқарып тастайын» деп шығып кетті. Мұндай ұнамды сөз үшін сол күні алатын қаламақының үйге жетпесі айдан-анық қой.

Сәбеңнің сәлемін Есақаңа айтқанымда «Хажым Жұмалиевпен келісіп қойдым» деп ыңғай бермегенімен ойға батқандай болды. Оппонентті белгілеу мәжілісінде аталып қалғанына қарамастан Хажекең «Әдебиетіміздің ыстық-суығына әу бастан араласқан Сәбеңнен артық кімді таппақпыз?» деп шегінді. Сонымен Сәбең оппонент болып тағайындалды.

1959 жылы Лениндік сыйлықтың ең соңғы финалына қазақтың екі ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов пен Сәбит Мұқанов шықты. Бәйге біреу. Оны Лениндік комитеттің мүшесі Мұхтар Әуезов алды. Ұлылардың ала көздігінен пайда таппақ болған құлар екі кемеңгерді осылай «сүзістіргеніне» қағанағы қарқ болғандар өз арамызда мәз болып жүрді.

Сәбеңнің маған оппонент болуға құмартуы мен жариялап жүрген мақалаларымның жалпы аңғарын не диссертацияммен «М.Әуезов сыншыл реализм әдісімен 20-жылдары әңгімелер жазып, 30-жылдардың басында социалистік реализмге қосылды, совет жағына шықты» деген тұжырымым жайында ел-жұрт құлақтанып қалуы ғой деймін. «Есеп айырысудың» бір сәті табылған сияқты. Осындай кикілжіңнен кейін менің қорғауым созыла берді. Тоғыз айдан кейін ғана қорғайтын болдым. 1960 жылдың 27 қаңтарына белгіленді. Сәбеңнің «Білім» қоғамының бүкілодақтық съезіне делегат болып кетуіне байланысты 3 ақпанға шегерілді.

Дау-дамай шығады деген жерден қазақ ешқашан қалыс қалып көрген емес. Аузы-мұрны лықылдап толған Академияның кіші залында екі ұлыны «сүзістіріп» алмай, қорғап шықтым-ау әйтеуір.

Бұрынғы Тіл және әдебиет институты бөлініп, 1960 жылы жеке отау тікті. Соның құрметіне мен кәсіпшілер одағындағы төрағалығымды пайдаланып, той өткізгенде, әуелі Мұханның кәдімгі өзіміз сияқты пендедей қуанып, ойнап-күлгенін көріп едік. Жарты жылға жетпей жаңадан шаңырақ көтерген Әдебиет және өнер институты ұлы Мұхтар Әуезов атына не болатынын ол кезде кім сезіпті.

Өмір соқпағымен осылайша күн кешіп жүргенде диссертациямды кітап етіп шығару қамына кірістім. Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасына апарып тапсырдым. Олар 1962 жылдың жоспарына қосты. Мамыр айында жарық көретін болды деп қуанып, жора-жолдастарымды шақырып, үйдегі тиын-тебенді түтел жұмсап, тұңғыш кітабымды «жуу» қамына кірістім. Өне-міне шығады дегенге шақырылып қойған қонақтар қарай ма?! Еңбегің жана берсін деп ішіп-жеп олар кетті. Алаңдай беремін, еш хабар жоқ. Жеңіс мейрамы өткеннен соң баспаның бас редакторы Дихан Әбілов «Сені Орталық комитет шақырып жатыр. Сөз әлпеттеріне қарағанда кітабыңның үстінен домалақ арыз түскен сияқты» деп зәремді ұшырды. Бұл кезде қазекеңнің арасынан адамның ғана емес, қолжазба, кітаптардың үстінен арыз жазуға машықтанып алғандар партия мен өкіметтің оң көзі, адал өкілі болуға әбден ыңғайланып алғандар кездесіп жататын. Өкпемді өшіре Орталық Комитеттің баспасөз бөліміне демімді баспай жетіп келдім. Бөлім қызметкері, жазушы Өтебай Қанахин жылы қабақ көрсете қойған жоқ. Ескерткені болар деймін, «Байқау керек еді ғой саясаттың аңысын» деді де литоға – баспасөздегі қауіпсіздікті бақылайтын мекемеге жіберілгенін айтты. «Жазған құлда шаршау болушы ма еді», жүгіріп литоға бардым. Әкелері жаңа ғана өлгендей, қабағын қарыс жауып алған адамдар қағаздан бастарын көтермей, «он шақты күннен кейін келерсің» деп тұнжыраған күйде қала берді.

Шапқылап отырып Есақаңа келдім. Мән-жайды айттым. «Біреулер баспа жағалап жүр деп еді, кітабыңның сигнальныйын қолға түсіріп алған екен ғой» деп өзімен

өзі сөйлескендей болды да, телефон құлағына жармасты. «Әбдірашит, ау Әбдірашит, мен Есмағамбетпін ғой» дей беріп еді, ар жағынан «Өзің де, сенің шәкірттерің де ғылым-ғылым деп өрекіпсіңдер де саясатқа қиғаш пікірлер айтасындар, сөздер жазыпсыңдар. Ол баланың кітабын тексертіп жатырмын. Жарты айсыз ешбір әңгіме болмайды» деп кесіп тастады.

Сонымен кітапты құтқару шарасы күні-түні ұйқы бермей, мазамды кетірді. Үстінен арыз түскен адамдар түрмеден бір-ақ шығушы еді, ал кітап байғұста тіл де, аяқ-қол да жоқ қой тыпырлауға, біреудің портфелінде, әлде үстелінің тартпасында бұғып, не көз алдында оқылып, күдікті жерлері шимайланып жатқан болар деген ой миымды жаулап алды. Ізденбей болмайды ғой. Бірге істейтін досым Мырзабек Дүйсеновты, күні кеше қазақ тілі мен мектептерінің тағдырын ойлағанымыз үшін саяси айып арқалап, жас ұлтшылдар атанған «қызыл көз» жолдасым Рахманқұл Бердібаевты «тыңшылыққа» жектім. Үшеулеп жүріп арызды басқа жердегілер емес, өзімізбен бірге істейтін адам жазыпты деген сыбыс шыға бастады. Оның анық-қанығын анықтау өзiрге қиын, өйткені арызда не жазылғаны, қандай кінә қойылғаны әлі белгісіз. Не шара көрерімді білмей аңыраюмен күн кештім.

20 күннен кейін литоға шақырылдым. Домалақ хатты көрсетпей, кітапқа 6-7 саяси айып тағылатынын, ең аз дегенде 4 беті жыртылып, басқаша жазылуға тиіс екенін ескертті. Түзетуге тиісті беттерді бүктеп қойған екен, ешбір сия, қарындаш тимеген кітаптың жаңа да таза данасын қолыма ұстатты. Ауыз екі ескертпелеріне оңтайлы жауап беріп ем, енді бастыққа, яғни Литоньң жетекшісі Әбдірашит Шалабаевқа жолық деді. Оған барғанша Есақаңа телефон соқтырып, ептеп жұмсартып алуға еш мүмкіндік болмай, төрдегі бөлмеге кіруге мәжбүр болдым.

«Бізді әлекке салып жатқан Кәкішев сен екенсің ғой. Отыр, түсіндір», – деп алдындағы орындықты нұсқады. Кінәлі баладай томп етіп отыра кеттім. Өз ойымды олай айтамын, бұлай түсіндіремін, ыждаһат қойғандай болады, бірақ мәселе шешіліп қойғанын бір-ақ айтты. «Мына кітаптың төрт жерін түзетесің, шығынын өзің көтересің» деп бір-ақ тұжырды, бірақ зілсіз айтты. Оған себеп те жоқ емес. Есақаң үйінде кездесіп қалғанда сонау 1934-1939 жылдары Новосібір қаласында 1932 жылғы аштықта Сібір мен Алтайға босып барған миллионға жуық қазақтарға «Қызыл ту» атты газет шығарғанда редактор болғанын, Ғабиден Мұстафин сынды жазушымызға басшы болғанын, онда жарияланған дүниелердің ғылыми тұрғыдан ескерусіз жатқанын айтқанымда, маған жымия қараған еді. Қазір ол келбеттен ештеңе аңғарылмай, ресмилік жеңіп отыр.

Совет заманында, әсіресе литоньң шешімін өзгерту еш мүмкін болмайтын. Тамыр-таныстық та, ағайын-туыстық та, тіпті пара-сара да қайран жасай алмайтын. Айтылса, шешілсе, ол міндетті түрде орындамауға тиіс. Оған салғырттық жасаған адамның өзі жазалы болып жататын. Айтқанын орындамаймын деп тырыссаң қосымша қыспаққа түсетіңсің. Сонымен не керек, төрт беті жыртылып, түзетілетін болды. Оның мәтінін міндетті түрде литоға мақұлдатып алуға тиісті болып Әбдірашиттің бөлмесінен сүмірейіп шықтым.

Дап-дайын, барлық тиражы жасалып, 2500 данамен кітапханалар мен дүкендерге аттанайын деп тұрған кітапты жыртып, қайтадан желімдеу айтуға ғана оңай. Оның маған қанша шығын әкелерін ойлаған да жоқпын, тұңғыш кітабым шықса екен деп күні-түні тілеудемін. Өйткені мұндай кітапты өртеп, жоқ етіп жіберу тәжірибесі бізде жиі кездесетін құбылыс болып алған-ды. Соның алғашқыларының бірі болып Мұхтар Әуезовтың 1927 жылы «Әдебиет тарихы» деген оқулығы өртелсе, Сәбит Мұқановтың «Адасқандар» атты романы кітап түрмесіне қамалғаны белгілі. Ал 1937-38 жылдардағы «Қызыл қырғын» тұсында кітап, қолжазба түгіл олардың нелері – авторлары атылды, атылмағандары итжеккенге айдалды. Осыларды еске түсіргенде бұған да «Тәубе» деуім керек сияқты.

Сөйтсе де Есақаңа барып ақылдастым. «Суға түсіп кетіп құп-құрғақ болып шығатын» майда мінезді, әзілкеш, сөз тапқыш Мырзабекті шақырып алып, төрт бетті түзетуге кірістік.

Литоның талаптары әбден орындалғаннан соң, Әбдірашит ағай менің баяғыдағы мәліметті жылы сөзімнің қарымын қайтаруды ойлады ма екен, осыншама әлекке салған кітаптың біреулер оқыған данасын «архивыңа салып қой, өзің мұрағатшыл көрінесің ғой» деген жылы юмормен қолыма ұстатты. Үйге келген соң оның шимайланған, белгі соғылған беттеріне назар аударып, ара-тұра бірін-бірі теріске шығарып жатқан сөздерді оқыдым. Арызды сол кісі жазды дегеннің растығына көзім жетіп, үлкен бір жиында «Жартылай ғалым, жартылай залым болғанша тұтас ақын болмайсың ба» деп өзімнен он жас үлкен Сағынғали Сейітовке тарпа бас салып, ашуым тарқағанша біраз ауыр сөздер айтып ем. Шимайланған, саяси айыптауға ұшыратқан кітаптың әлгі данасын жоғалмайтындай бір жерге тығып қойғанмынды. Сол кітап таяуда ойламаған жерден қолыма ілігіп, осы эссені жазуға себепші болып отыр. Мұндағы көздегенім, өзімнің ең алғаш ғылым жолына түскендегі азап-бейнетімді жазу арқылы советтік идеологияның қытымырлығын нақты мысалмен көрсету және не үшін күйгенімді, қазір жұрттың бәрі бауыр басып өскендей боп өзеуреп жатқан құбылыстың қаншалықты қауіпті болғанын, әуре-сарсаңға салғанын айту қажет деп отырмын. Оқырмандар не алып, не қоярын өздері білер, ал өмір деген оңайлықпен жылжып өтпейтін ғажап екен.

Сонымен кітап алдымда жайылып жатыр. Неше адам оқыды екен деп әуелі қалам дағына назар аудардым. Өткірлеп ұшталған сұр қарындаштың ізі 5-беттен көрінді. С.Мұқанов пен М.Әуезовтен кейін аталатын «Е.Ысмайыловтың, М.Қаратаевтің, тағы басқа ғалымдар мен сыншылардың пікірлеріне ұқыптылықпен назар аудара отырып» дегеннің астын ұқыптап сызыпты. Демек, Есақаң мен Мұқаңа көңіл тарлығы бар-ау тегі. Одан кейін 7-бетте көкшіл қарындашпен «1919 жылы 10 июльде В.И.Ленин мен М.И.Калинин қол қойған «Қырғыз өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитет туралы» декрет» деген дені дұрыс сөйлемге «Қырғыз» дегеннен соң жақша ішінде «Қазақ» деп жазыпты. Өзінің ұлттық келбетіне бей-жай қарай алмайтын адамның қылығы ғой бұл, әйтпесе қазақ халқы, қазақ өлкесі Ресей империясының ресми қағаздары түгіл, ауыз екі сөзінің өзінде, 1925 жылға дейін «Киргиз» дегеннен жаңылмай келген-ді. Осыған шамданған Сәкен 1923 жылы 15 ақпанда «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» деп «Еңбекші қазақ» газетінде ашы мақала жариялаған-ды. Бүгінге шейін қазақты орыстар «киргиз» деп келді. Тарихи қатенің түзетілуі керек екенін жұртқа айтқым келді.

Орыс патшасының төрелері, жасауылдары қазақты біртүрлі мүгедек, мақау жануар санап, «киргиз» дегенде біртүрлі менмендік қияпатпен, қорлаған мазақпен жоғарыдан төмен қарап, түмсығын кекірейтіп, пысқырып, «киргиз» дейтін болды. Төрелердің қатындары итіне ұрысқанда «ах, ты Полкан, киргиздан да жамансың» дейтін болды. Қырға шыққан шабармандары, жасауылдары қазаққа зорлық қылғанда, қазақты қорқытқанда көзін алартып, тісін қайрап «У,у,у! Киргиз» дейтін болды.

Енді ол күндер өтті. Октябрь төңкерісі қазаққа былай қарауды тиңды. Енді қазақ та бір, басқа халықтар да бір. Біздің қазақ жігіттері «киргиз» дегенді тастап, қоймастан «қазақ, қазақ» деген сөзді жұмсап, басқа жұрттың құлағына сіндіріп, үйрету керек.

Қазақстанның Орталық үкіметі «киргиз» дегенін қойып, «қазақ» деген есімді қолдануға жарлық (декрет) шығару керек. «Қазақты қазақ дейік, тарихи қатені түзетейік» (5 том, 150-151 беттер) дегенді өзі Қазақ АССР халық комиссарлар кеңесінің төрағасы болып сайланғаннан кейінгі екі жарым айдың ішінде жазып, кеңселерде істі қазақ тілінде жүргізу шарасын қолға алған-ды. Қазақ тіліне мемлекеттік дәрежені сол 1923 жылдың 22 қарашасында қоярда-қоймай декрет алдырумен орындатса, Қазақ республикасы аталудың сәті екі жарым жылдан кейін ғана Кеңестердің 1925 жылғы бесінші съезінде ғана түсті.

Менің кітабымдағы «киргизга» қосымша қазақ деген қосымша жасау өз елінің атын қастерлей білген адамның әрекеті еді. Ал мен ресми құжатты өзгертуге хұқым болмағандықтан пайдаланғанмын.

Оқиғаны баяндау барысында осындай шалқулар мен шегінулерді енді ең мәнді тұста қамтырмыз. «Әдеби бағыттар және олардың арасындағы идеялық-творчестволық күрес» деген бірінші тарауға қаракөк қалам диссертациялық қолжазбада түзеткен тұсқа «очень хорошо сказано!!» деп жазыпты. Кім қойғаны белгісіз ақ тілше қағазға «20» деп жазып, беттердің арасына қыстырып қойыпты. Осындай тілше қағаздың жалпы саны тоғыз. Демек, бұл беттерді ерекше сақтықпен оқу керек дегендей ескертпе шығар деп ойлаймын. Кітаптың 29-бетінде сұр қарындаш Нәзір Төреқұлов есімінің астын сызып, белгі соқса, көкшіл қарындаш «Плохого ничего нет!» деп айқасқа дайындалғандай сыңай танытыпты. 32-бетте сұр қарындаш «Идеологиялық күрестің шешуші кезеңдерінде таптық позициясын берік сақтай алмай қалатындар кездеспейді деуге болмайды. Осының айқын мысалын Молдағали Жолдыбаевтың Самат Нұржанов өлеңдеріне жазған сынынан көреміз» деген сөйлемдердің астын түгелдей сызып, Молдағали Жолдыбаев есімінің астын баттатып қойыпты. Сондай-ақ «Молдағали Жолдыбаев ұлтшылдарға несімен ұнаған еді» дегенді қалыңдата сызыпты. 34-бетте қаракөк қалам «Орыстың төңкерісті жырлаған ақындарын Троцкий «жолдан қосылғандар» деп айтады. Сондықтан «қырам, жоямын» дегенмен төңкеріс ақыны бола қою қиын сауда» дегенді бүйірінен сызып, сұрақ белгісін қойыпты. Осы белгінің үстін ала әлгі көкшіл қарындаш «34-35 беттер тартысты дұрыс көрсеткен! Айып жоқ!!» деп «жыршы» дегенді «жаршы» деу керек дегендей белгі қойыпты. Ал сұр қарындаш Ғаббас Тоқжановтың есімін мықтап бір сызыпты да, 35-беттің ашық жиектеріне «Төреқұлов, Тоқжанов, Жолдыбаевтай мәдениет тарихында ірі із қалдырған адамдарға ат үсті баға беру зиян. Олар советтік мәдениеттің көрнекті қайраткерлері. Сын үшін Сәкенге қарсы қоюға болмайды. Х.Е.» деп жазғанға көкшіл қарындаш «Саяси теріс пікір жоқ!» деп леп белгісін қойыпты. Демек, енді сұр қарындаштың несі «Х.Е.» екені айқын болғанмен, оның нақты кім екені көңілден кетпей қойды. «Х.Е.» есімі бар адамдармен сөйлескенде аңысын аңдап тұруға көштім.

Маған, менің кітабыма жабылған пәлелердің бәрі «Әдебиеттің көркемдік әдісін игеру жолында» деген екінші тараудан шықты. 59-105-беттегі мәтіннің әрбір сөзіне демей-ақ қояйын, әрбір бетіне белгі соғылмаған, қарындаш-қалам тимеген тұсы жоқ десе де болғандай. Бұл тарау әрі теориялық, әрі тарихи-мұрағаттық, нақты мысал, үзінді келтіруде өзімнің де зықымды шығарып, творчестволық ізденіске салған, ақыл-парасатты былай қойғанда көптеген маңдай теріне түскен, өз тарапымнан ештеп болса да жұрт айта қоймаған пікірі бар, қымбатқа түскен зерттеу еді. Және әрбір сөзді «жүз ойланып, мың толғанып» жазған едім.

63-бетте В.И.Лениннен алған цитаттың «Білген, сезген және көрген халық еш уақытта жеңілмейді» дегендегі «халық» – «жалық» болып қате теріліпті. Оны көрген жалпақ табанды көк қарындаш астын мықтап сызып, бүйіріне «Х» ның орнына «Қ» әрпін бас әріппен жөндеу керек деп белгі соғып, ашық жерге «жөнд» дегенді көк, «еледі» дегенді қызыл қарындашпен жазыпты. Келесі 64-бетті әлгі көк қарындаш «Жүсіпбек Аймауытов: «Төңкеріс бір жағынан желдеткен үндеу кіргізсе, екінші жағынан уайым-қайғы кіргізді» деп мейлінше тапқырлықпен айтқан ойын түгелдей астынан сызып, шетіне «жөнделеді» деп жазыпты. Бұл аз болғандай қаракөк қалам әлгі тұсқа, одан кейінгі сөйлемдерге сұраққа ұқсас белгі соғып, «Тікен» деген есімнің астын қисайта сызыпты. Ал осы ескертпе жасалған жерге көкшіл сия қарындаш «Тарихты айтпай, несін айтады? Онда ғылым бола ма?!» деп өзінің сүбелі ойын қарсы қойыпты. Келесі 65-бетте «С.Сәдуақасов сияқты сыншылар» деген тұсты ирендетіп сызыпты. 66-бетте «байшыл-ұлтшылдардың әдебиетте айғайы көп» деген тұсына қаракөк қалам құс қанатындай белгі салса, «Сәбит Мұқановтың «Қазақ кедейлері әлі оянып болған

жоқ... Осыдан үгіт те шығады, көңілдену де шығады, тұрмысты суреттеу де шығады, әдебиеттің алатын бағыты да табылады» деген ойын түгелдей қоршаған қаракөк қаламға көкшіл сия қарындаштың несі «Дұрыс!» деп жазыпты.

Қаракөк қалам несі келесі беттердің бәріне сұраққа ұқсас белгі соғып, «Міне осындай міндеттерден сырт қалса, оның шығармасының құны қаншалықты болмақ. Ұлтшылдар мен оңшылдар не десе о десін, ал совет ақындары» деген тұсты бір сызып, сұрақ белгісін қойыпты. 68-беттегі «Бәрін түгел тыңнан бастап жатқан заманда өлеңнің түр жағынан гөрі мазмұн, мән жағы ерекше қасиеттілеу болды» деген сөйлемге күдіктену ме, әлде ризалық па, әйтеуір құс қанатын салып өтсе, «Жыл құсы» альманағы әңгімеленген жерге тұтастай түйе өркештерін сызыпты. Осы қаракөк қалам 70-бетте төрт қарлығаш қанатын салып, 71-бетте «Өршіл романтика Сәкеннің тек жеке өлеңдерінде ғана кездесіп қана қоймайды, оның романтикалық планда жазған талай поэмалары да бар» деген тұсқа енді қарлығаштың емес, қара қарғаның қанатын салыпты. Ал 72-бет түгелдей ирек сызықпен сызылыпты. Онда «1927 жылы С.Сәдуақасов «Бейімбет те, Сәкен де әлі сөзсіз марксизм негізіне түсініп жетпеген жазушылар, әсіресе Сәкен, Смағұл Сәдуақасов ескі өмірді суреттеп отыр деп пәле жабады» дегенге дейінгі жерлерді иректете сызып, «Ерғали Алдаоңғаровтың «Бейімбет ел тұрмысын жазғанда кейіпкерлерді аудармай алады» деген пікірін сұраққа ұқсас ирекпен белгілепті. 73-беттің етегіне жазылған Е.Ысмайылов, Жамбыл, Л.Соболевтің аттарын сиясы таусыла бастаған қаламмен болар-болмас сызып қойыпты. 75-беттің ортасына «Х» деген белгі соғып, 82-бетке оймақ салыпты. Қаракөк қалам мен сұр қарындаш құшақтаса аймаласыпты. Өйткені «Сұлтанмахмұт, Сәбит Дөнентаев, Бейімбет Майлин сияқты үлкен таланттар алғашқы кезде құр даурықпаға еріп кеткендерін аңғарып, кейіннен оң жолға түсті. Ал Мағжан Жұмабаев, Мыржақып Дулатов сияқты керітартпалар реакциялық романтиканың құшағына енді» дегеннің «құшағына» деген сөздің астын сызып, оң бүйіріне сұрақ қойса, сұр қарындаш «реакциялық романтиканың» астын сызып, келесі абзацтағы «көркем өнер – өнер үшін» дегеннің мәнін түсіндірген жерді әдемілеп сызып, сол бүйірінен теріс қарата сұрақ белгісін соғыпты. Келесі 83-беттегі Мағжанның

*«Қара айғыры арсылдап
Қара қабаны қорсылдап,
Елді басып өтіп пе?»*

деген үзіндіні жаңадан пайда болған қызыл қарындаш айналдыра сызып, дерек көзі ретінде көрсеткен «С.Мұқанов ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті. 1932. 352-353 беттер» дегенді үлкен қызыл қоршауға алыпты. Ал Мағжан өлеңінің үш жолын көк қарындаш «алынады» деп жазыпты. Келесі беттегі «Сар дала бейне өлік сұлап жатқан, кебіндей ақ селеулер бетін жапқан» дегенді Мағжанның «Мені де өлім әддиле» деген өлеңінен алынған жарты шумақты сұр қарындаш сызғылап қойыпты. 87-беттегі С.Дөнентаевтің В.И.Ленинге арнаған «Ұмытылмас» өлеңінің бүйірін әлгі сұр қарындаш баттита сызыпты.

Әрбір белгіні бәжейлеуден жалыққан боларсыздар, енді әдебиеттану ғылымында біраз дау-дамай туғызып, өзіме «Мұхтар Әуезовке оппозицияда» дегізген ғылыми мәні зор, тәуелсіздік келгеннен кейін мойындалған теориялық мәселеге назар аударыңыздар. Бұл тұста баяғыдан бері белгі соғып, пікірін жазып отырған қалам-қарындаштардың бәрі ығы-жығы болып, бірінің үстіне бірі мінгесіп жатқан сызық, белгілерге кездесеміз. Ар жағында байшыл-ұлтшылдардың атынан үркіп, келгендер 93-102 беттердің үстінде емін-еркін ойнақ салыпты.

93-бетте Мұхтар Әуезовтың 20-жылдары жазған тамаша көркем әңгімелері баяндала бастаған-ды. Қаракөк қаламның ұшы «Екі бағыт ұлт тілегі, мүддесі төңірегінде бірсыдырғы жақындап алғанына көз жұмуға болмайды. Сұлтанмахмұт, Сәбит Дөнентаев сияқты ағартушы-демократтардың болсын, Бейімбет Майлин болсын, сондай-ақ Мұхтар Әуезовтың болсын ұлтшылдық идеологияға ұрынып қалуын түсініп

алуға септігін тигізеді» деген үлкен абзацтың қасқыр тартпаған, қалам тимеген жері жоқ. Онан кейін «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті де қаракөк қаламның ұшына ілігіпті. Осы тұстардың бәрін маған жақтас болып келе жатқан көкшіл сия қарындаш «Дұрыс қой!» деп бір-ақ сызыпты.

Бұл бет қуырдақтың алғашқы турамы ғана екен. 94-98 беттердегі белгілерден аяқ алып жүрудің өзі оңай емес. Әсіресе қаракөк қалам емін-еркін ойнақ салып, күдіктенбеген сөйлем қалдырмапты. «1915 жылдың аяғынан 1917 жылғы Февраль революциясына дейінгі мерзім ішінде жазба әдебиет өкілдерінің бірен-сараны болмаса, көбі шығарма жазудан бой тартты. Қоғамдық өмірдің күрделі оқиғаларына жауап бермеді, 1916 жылғы ұлт-азаттық күресін мүлде атаусыз қалдырды деуге болады. Осы кезеңде ұлтшылдар өз пікірлерін еркін, ешбір кедергісіз уағыздады. Демек, қазақтың ағартушы-демократтық ой-пікірінде тоқырау процесі басталды деуден басқа жорамал айту қиын» дегенді шам көрді ме, әлде өзінің әдеби-тарихи танымы жеңімпаз коммунистік идеологиядан таймайтындығын, отырған орнынан айрылғысы келмегендігін сездірейін деп жанықты ма, не жанды сөзді, жаңа сөзді естігісі келмеді ме, әйтеуір міне осындай кезеңде Февраль революциясының болуы, самодержавиенің құлауы, қаншама сүренсіз болғанына қарамастан Россияда буржуазиялық тәртіптің орнауы сөйлеу «правосынан» айырылған ақын, жазушылардың тілін шығарды. Февраль ала келген шолақ бостандықты олар беріле де, ағынан жарыла да жырлады. «Ақ түйенің қарны жарылды, қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын заман туды», енді біздің идеалымыз орындалады деп қуанды және соған сенді де. Бұл уақытта панисламизм туын жоғары ұстап, түрік «империясының» ішінде қазақ халқын «жеткізбек, өркендетпек», автономия алып бермек болған ұлтшылдар «Алаш» партиясын, «Алашорда» үкіметін құрып та үлгірді. «Халықпен тиісінше байланысты болмаған» жазба әдебиеттің өкілдері февральдан кейін көтерілген буржуазияшыл-ұлтшылдық даурықпаның, «ой қазағым, басың бірікпегендіктен қор болып ең, енді алаштың ала туының астына бірігіндер» деген жел сөздердің дауылына бірден кезікті де. Февраль революциясының жартыкеш бостандығы, демократ-ағартушылар тілесін тілемесін, бір сәтке, азғана уақытқа сол кездегі ұранның төңірегінде шыр айналдырды.

Мұның үстіне «Ақмолда, Әубәкір, Нұржан, Мақыш, Шаһді, Машһүр-Жүсіп сияқты ақын, жазушылар діни көзқарастағы, феодалдық-ескілік, буржуазиялық-либералдық және ұлтшылдық идеяға ауытқыңқыраған» ақындарды былай қойғанда, Сұлтанмахмұт пен Сәбит, Бейімбет сияқты ақындық жанары бірсыдырғы алыстан шалатын прогрессивті творчестволық күштер кезең идеологиясын парықтай алмай, аз уақытқа болса да ұлтшылдардың шылауында кетіп қалған еді» деген ойлардан әбестік табуға талаптанғанда менің жақтасыма айналған көкшіл сия қарындаш «Басы артық ештеңе жоқ!!» деп екі леп белгісін соғыпты.

Енді негізгі әңгіменің өзегіне барар мәселенің шеті көріне бастады. «Сонымен, маркстік идеологияның игілікті әсері қазақ аулына емін-еркін жете алмай жатқан кезде, ал демократтық ақыл-ой тоқырау процесінен кейін ұлтшылдық-алашордалық даурықпаға кезігіп мұқалған қиян-кескі заманда патриархалдық қарым-қатынас жайлаған тұрмыстан идеялық нәр алған Мұхтар Әуезовтың пролетарлық идеологияға бірден келе қоюы екіталай нәрсе еді. Орыс әдебиетінің Пушкин, Толстой, Чехов сияқты данышпандары мен қазақтың Абай сияқты кемеңгерінің еңбегінен мол үлгі алудың өзі де Мұхтар Әуезовке өзгеріс, күрес жолын көрсете алмады, өйткені ондай жол сыншыл реализмнің идеялық негізінен тұмайды» тіпті Абай «сияқты кемеңгерінің» дегенді баттита сызып, «кемеңгерді» жақшаның ішінде айтуға талаптанған бейбаққа көкшіл сия қарындаш бар қуатын да, ашуын да, таным-білігінде «Дұрыс!!!» деген мақұлдауға сыйғызыпты. Мұндай қағаз үстіндегі «соғыс» әрі қарай өрши түсіп «Мұхтардың партия қатарына кіруі де мансұқ ететін жай емес» дегендегі «партия қатарына кіруі» дегенді жаңадан пайда болған қара қарындаштың «алынады» дегеніне көкшіл сия қарындаш «Шындық қой?!» деп шыр ете қалыпты.

Ұлылардың қолынан туған туындылардың қайсысы болмасын әрқилы ойға бастайтындығы белгілі ғой. Ұлы дарын бірден қалыптаспайды. Оның да өсіп өркендейтін, жетілетін кездері болады. Мұхтардың алғашқы аяқ алысын, шалыс басқан қадамдарын түгелдей келтіру орынды деп білемін.

«Осы тұста оның совет жұмысына араласып, партия қатарына кіруі де мансұқ ететін жай емес, бірақ алашорда идеясын жақтаушылардың кінәсін ауыр-жеңілдігіне қарап сараламау, қазақтың буржуазияшыл интеллигенциясының төрттен үшін алашордашылар, буржуазияшыл – ұлтшылдар деп табу, онымен коалицияда болмай, тек техникалық күш ретінде пайдалану қажет деген пікір тұжырымдалған уақытта біраз ойысып келген Әуезовті сыртқа тебу – оны ұлтшылдық идеологияға айдап салумен бірдей болды. Суреткер ретінде бетін айқындап келе жатқан Әуезов «Қорғансыздың күнінен» кейін бірден «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері», оның ішінде «Сыбаның моласында» сияқты мистикалық сарыны мен ескілікті идеализациялауы басым әңгімелерді жазып, жалған романтикаға ұрынуы, оның талантының қанатын біраз уақытқа қайырып тастаған еді. Теріс идеологияның әсері бірқыдыру шығармаларында орын теуіп, «Қилы заман» повестімен сарқылды.

Әуезов творчествосының алғашқы кезеңін сөз еткен уақытта Александр Дроздовтың мына пікірін келтірмеске болмайды: «Ол 1917 жылдан жаза бастады. Оның әңгімелері бірден өзіне назар аударды: онда өзіне тән жазушылық мәнер, тек оның өзіне ғана біткен әдеби аяқ алыс бірден байқалды. Бұл әңгімелерден әдебиеттің болашақ тамаша шебері дүниеге келе жатқанын аңғаруға болатын еді. Ол Европа біліміне жетік адам болды, бірақ оған нәр берген идеялардың аумағы оны тежей берді, оның күшін әлсіретті, көзі мен құлағына қалқан болды. Ол халықтың ішіндегі таптық күштердің антогонизмін көрмеді, түсінбеді, демек, сондықтан болар, өз халқының жүрер жолын аңғармады. Ауылдағы патриархалдық-рулық тұрмыстан адамдар қарым-қатынасындағы бұзылмаған тазалықтың етене жаралған берік және адал арнасын көрмек болды.

Осының салдарынан оның қолынан «Қаралы сұлу», «Сыбанның моласында», «Қилы заман» әңгімелері туды. Бұл әңгімелерді жансыз, қатып қалған әңгімелер деп атауға болады, өйткені оларда ғасырлар бойы кемтіктелген өмірдің өзгермейтіндігі суреттеледі. Әуезов сол өмірдің ілгері басуына ерік бергісі келмеді. Шындықты біздің түсінуімізше бағаласақ, бұл жалған көтеріңкі романтикалық әңгімелер қозғалыстан құр алақан емес, бірақ олар жаңа өмірдің гүлденуіне қарсыласа отырып, кейін қарай, өткен ескілікке қарай сүйрелейді. Егер Әуезов осыменен кете берсе, онда ол суреткер ретінде опат болар еді». (96-97) деген пікірлерді қатты ойланып-толғанып жазып ем, сол ойларымнан талай теперішті көрсем де әлі күнге дейін қайтпаймын. Қайта совет үкіметі құлап, тәуелсіздік келгеннен бері осы көзқарасымды қалыңдата да тереңдете түсем-ау деген ой бар.

Әлгі-келтірілген беттің әр тұсына қарасақ қалам ойнақ салып, «М. Әуезовты сыртқа тебу – оны ұлтшылдық идеологияға айдап салумен бірдей болды» деген жерге ирек сызық, үлкен сұрақ белгісінің астына нүкте қойыпты да, «Қилы заман» повесі аталғанда «Изъяты! Явною нац. произведение» деп жазыпты. Ал енді көкшіл сия қарындаш «Қилы заман» атауын айналдыра қоршап, әлгі орысша сөздің астына «алынады» деп жазыпты. Сол қарындаш 97 беттегі «Қилы заманды» тағы да қоршап «алынадыға» ұқсас бірдеме жазыпты. Ал қыр соңымнан қалмай келе жатқан сұр қарындаш 96 – 97 беттердің сау тамтығын қалдырмай астын сызғаны аз болғандай, мәтіндердің бүйірінен нығырлай белгі соғыпты.

«Бақытқа қарай, Әуезов өзінің әдеби тәжірибесіндегі өлік, керітартпа «сұлулықтың» сырын тез аңғарды. Өз творчествосының сол бір қиын-қыстау кезінде ол реалистік тенденциясы басым болған шығармалар жаза білді, шындық «сұлу» ойларды төнкеріп тастап, сыртқа тепті. М. Әуезов «Қорғансыздың күні» атты күшті, батыл көркем повесть

жазды. Суреткер ауылда әлеуметтік идея жоқтығын, бай мен кедейдің бір-біріне баяғыдан қас екендігін, қас болғанда өліспей беріспейтін қас екендігін көрді. Шындықты осылай жаңаша түсіну Әуезовтың творчествосына жаңа күш қосты» деген пікіріне толық қосылмасқа болмайды» дегенді бағтита сызып, кітаптың етек жағындағы «Новый мир» журналы. 1941 ж. №216 бет» дегеннің астын сызып, тұсына «Бұл пікір ұтымды пікір емес» деп сұр қарындаш қорытынды жасайды.

Бұдан кейінгі 98, 99 беттерге жыпырлаған белгілер қойылса, жаңадан пайда болған қара қарындаш 99-беттің екі жеріне қос-қос сызық салып, әсіресе «Сол қайшылықтарды екі салаға бөлу шарт: бірінші – автордың еркінен тыс туған сыншыл реализм дәстүріндегі шығармалар, екінші – жалған романтикамен жазылған шығармалары өмір шындығын бүркеудің авторға барынша қиындыққа түскені» дегенге құс қанаттарын салып, біраз сөздің астын сызған.

100-бетте «Әуезовті суреткер ретінде сақтап қалған және оны қазақ совет әдебиетіне еріксіз алып келген арна – сыншыл реализм» дегеннің тұсына құс қанатын салып, үлкен сұрақ белгісін қойыпты. Содан кейін «Жуандық» әңгімесін талдаған 101-102 беттерді бүйірлей тұтас сызыпты. 103-бетте «Сонымен, Сәбит Дөнентаев пен Мұхтар Әуезовтың қазақ совет әдебиетіне келуінің бастаулары әрқилы өңірден тарағанымен сыншыл реализм арқылы социалистік реализмнің принциптеріне тоғысты деп табамыз» деген негізгі қорытындыға сұр қарындаш үлкен сұрақ белгісін қонжытыпты. Ол аз болса жаңадан қосылған қара қарындаш төрт жолға орналасқан пікірдің сол жағына дөңгелете, оң жағына жігерлі қос сызық салыпты. Осы белгілер жай қойылмағанын сұр қарындаш «Мұхтар Әуезовті тартпақтау зиян. Келешек ұрпақ қабылдамайды!» деп нығырлай түйсе, оны ұнатқан қаракөк қалам қосу (+) белгісін қойыпты. Ал менің жанашыр көкшіл сия қарындашым әлгі тұжырымның үстінен екі тартып «артық ештеме жоқ!» деп жазыпты.

Байқап отырған шығарсыздар, алаш қайраткерлеріне, ақындарына, әсіресе Мағжанға, онан кейін сыншыл реализм дәстүрін басшылыққа алған М. Әуезовтың шығармашылығына байланысты ойларға шүйліккендер өз мақсатарына жартылай жетіп, 4 бетті жыртқызғанын кейінірек әңгімелейміз де, М. Әуезовтың сыншыл реализммен бауырласуының қандай сыр-сипаты барына арнайы тоқтасақ, онда теориялық да, идеялық та мәселелердің төбесі бірқыдыру көрініп, сіздердің ойларыңызға қозғау салса құдайдың бергені болар еді.

Қолыма қалам ұстағаннан бері М.Әуезов туралы «Абайдың сатирасы» (1952), «Әдебиет мақтанышы», «Становление казахской советской литературы» (60), «Орыс ориенталистері Абай туралы» (63), «Қазақ совет әдебиетінің алғашқы дәуірі» (67), «Асылдың сынығы» (71), «Традиции критического реализма в казахской советской литературе в период ее становления» (74), «Ғұлама ғалым», «Кемеңгер ғибраты» (77), «Романтика в казахской литературе 20-х годов» (80), «Абайтанудың алғашқы асулары» (82), «Заманымыздың заңғар жазушысы», «Мәңгілік Мұхтар» (87), «Қазақ зиялыларының тағдыр-талайы» (89), «М. Әуезов» (97), «Сәкен мен Мұхтар», «Сыншыл реализм және М. Әуезов», «Ұлы ойшыл моншақтары» (97), «Алыптардың айқасы» (2004), сынды мақалалар мен ғылыми конференцияларда «Казахский героический эпос», (1953), «Қазақ әдебиетінің 20 жылдарындағы өзекті мәселелері» (61), «Традиции критического реализма в казахской советской литературе в период ее становление» (Баку – 1972), «20-30 жылдардағы әдеби дамудың ерекшеліктері» (87), «Проблемы создания истории древней литературы Средней Азии» (Самарканд – 1991), «Қазақ зиялылары революция құйындарында» (92), «Күрессіз азаттық жоқ» (Жаркент, 93), «Социалистік реализм – қазақ әдебиетінің дамуындағы бір кезең» (94), «Абай мектебінің қазақ әдебиеті тарихындағы орны» (Аягөз, 96), «Ұлы ойшыл, үлкен ұстаз», «Сыншыл реализм және М. Әуезов», «М. Әуезов және қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу мәселелері» (97), «М. Әуезов және қазақ зиялылары» (99), «Ұлағат үні»

(2003), «Сыншыл реализм және М. Әуезов» (04), «Тарихи тағылым» (05) сияқты баяндамалар менің М.Әуезовке деген ой-пікірімді, көзқарасымда анық аңғартарына көзім әбден жетеді. Солай бола тұрса да 50 жылдардан бері айтып, жазып келе жатқан «Сыншыл реализм және М. Әуезов» атты ғылыми теориялық ойдың негізін түсіну үшін мәселенің жалпы жай-жапсарына көз салайық.

М. Әуезов – әлем әдебиетіндегі алып тұлғалардың бірі екені досына да, қасына да аян. Абай арқылы бүкіл қазақ халқының ұлттық келбетін жан-жақты көрсете білгендіктен өзі де теңдесі жоқ жазушыға айналды. Елін де, жерін де, данышпаны мен ақын-жырауларын да дүние жүзіне таныта білгені үшін қазақтың дегендер құдайдың бізге берген бір ырысы, ұлттық мақтанышымыз деп түсінуге тиістіміз.

Әмбеге аян пікірді мен әдейі қайталап отырмын, өйткені мені М.Әуезовке «оппозициядағы» зерттеуші деген түсінік сонау 50- жылдардың орта тұсынан қалыптасып, әлі күнге дейін кейбіреулердің көкейінен кете қойған жоқ. Марқұм Ләйлә Мұхтарқызы, Евгения Лизунова, Зоя Кедрина сондай түсінікпен дүниеден озды. Кейбір жора-жолдастарым менің ұстанған көзқарасымды пайымдағанмен көкейлерінде айтылмай қалатын бірдемелері барын байқап жүрдім, байқап келемін. Мұндай лақап неден тарады? деген сауалға айтар жауабым. Әдебиеттану ғылымында қалыптасқан догмалар әсіресе қазақ зерттеушілерінің арасында бақастық пен тұрпайы түсініктерден бастау алған болатын. 50 жылдардың орта, әсіресе аяқ тұсында мен 20-жылдардағы әдеби атмосфераны індете қазып, тарихи-архивтік құжаттарды ғылымның партиялық принципін айта отырып жазып жүргенімде жастық желікпен артық-кем сілтегенім де болуы ғажап емес. Партия сөзін сөйлемеген ол кезде еш жан болған жоқ. Тіпті партия принципіне жанасады-ау дегенді долбарлай соққан кезіміз аз емес. Соның бірі социалистік реализмге байланысты көзқарастан туындаған еді.

Өзімнің өміріндегі де, ғылымдағы да қанды көйлек жолдастарым, партиялық ұстанымға, әсіресе социологияға мығым, ешбір жерден алғызбайтын Серік Қирабаев, дүниеге символкалық көзбен қарайтын эстет Зейнолла Қабдолов екеуінің қазақ совет әдебиетінің қалыптасу дәуірінде сыншыл реализм дәстүрінің кейбір озық әдіс-тәсілдері сақталып, уақыт өте келе социалистік реализмге ұласқан еді деген пікіріме, әсіресе оны М. Әуезовтың 20-жылдардағы классикалық әңгімелеріне жанастырғанымда мені газет-журналдағы мақалаларында, жиын-мәжілістердегі сөздерінде «сыншыл реализм капиталистік дәуірге тән, оны құлағынан тартып социалитік заманға сүйрелеме» дегенін оқығандар да, естігендер де аз емес.

Уақыт ағынына қарсы жүрейін, сөйтіп атымды шығарайын дегендер бар шығар, бірақ өз басым шырылдаған шындықты жақтаймын деп, қамқоршысы жоқтарды мүсіркеймін деп, бір сәттік пайдаға ақиқатты айырбастаймын деп жүріп, талай пәлелердің үстінен аман-есен келе жатқаныма қайран қаламын, шүкіршілік етемін, әйтпесе әлемді аузына қаратқан Мұханның кең қолтығынан мен де өзіме ылайықты жылы орын тауып алуға ақылым жетер еді. Бірақ өмір жолы басқаша соқпақты сыйлады, оған тіпті өкінбеймін.

Бұл кіріспені бостан-босқа айтып жатқаным жоқ, өйткені Мұхандай ұлы алыптың өнерпаздығының алаш қозғалысы ақталып, тарихқа қайтып оралғаннан кейінгі кезде қайтадан толғайтын сәті өте көп. Қазір мадақтау мен марапаттау деңгейінде кемдік жоқ. Ал мен сол 50 – 60 жылдардағы жазғандарымды бүгін қайтадан сол күйінде жарияласам жазушы М. Әуезовтің, яғни С. Мұқановша айтқанда, өзінің алғашқы әңгімелерінен бастап, европалық мәдениет деңгейінде көрінген жазушының басып өткен жолын түсінерліктей, қазақ әдебиеті өзінің бүгінгі биігіне қалай жеткенін аңғарарлықтай пікірдің желісі байқалып қалар деп ойлаймын.

Тегінде маған күдекең ылғи дау-дамайды жазып қойған сияқты. Талас-тартыссыз бір кітабым шығып көрген жоқ.

Дау-дамай дегенде мен 1956 жылғы қазақ тілі мәселесіне байланысты бір рет от басып алсам, қазақ әдебиетінің қалыптасу дәуіріндегі идеялық-творчестволық мәселелерін зерттеймін деп қалың өртке кездестім. Жалпы ой ағынын құптағанмен, біздер бір кебісті екінші кебіске кигізіп отыруға мейлінше шеберміз ғой. Жоқ жерден шыбық жүгіртуден алдымызға жан салмайтын шығармыз. Және оны қызықтап тамашалауға келгенде уақытпен де санаспаймыз, тайлы-тұяғымыз сол дау-дамайдың ортасында «үрит, соқ» деп тұрмасақ, ішіміз кебетін сияқты. Менің диссертация қорғауым осыған жақындап-ақ қалған еді. Мұхаң мен Сәбен айтыспай «бейбіт тарайтын» ыңғай байқалғанда Академияның кіші залын көрген пенделердің жартысы салы суға кеткен адамдай мойындарын салбыратып, шығып бара жатқандары қызық көрініс болып еді.

Бұлар сырт көрінісі болса, енді мәселенің ішіне кірсек өз басымнан өткен ірі оқиғалардың біразы «Ескірмейді естелік» деген 1994 жылғы кітабымда жарық көрді.

Диссертацияма бірінші оппонент болған С. Мұқанов өзінің пікірінде жалпы әдебиеттің туу шағында талай қателіктер жіберілгенін, әсіресе С. Сейфуллин «коммунизмге тура жол тартқан бетінде әлде қалай сүрінгенін», ал «Майлиннің қатесі Сейфуллиннен тереңірек» болғанын, «С. Дөнентаев алашорда мәселесінде Майлиннен де ауыр адасып», совет әдебиетіне келгендігін сатылап айтып келеді де, бесінші бапты былай тұжырымдайды:

«М. Әуезовтің советтік тарих алдындағы кінәсі бұлардан әлдеқайда ауыр. Егер оның 1932 жылы баспасөз бетінде жарияланған хатына сенсек (сенбеуге дәлеліміз жоқ және расында да сондай), аталған жылға дейін ол марксизм-ленинизм жолына саналы түрде қарсы боп, сол жолдың өркендеуіне бөгет болуға тырысқан кісі. Бұл шақта Мұхтардың қаламынан сыншыл реализм бағытында жазылған «Қорғансыздың күні», «Жуандық», «Қараш-қараш» сияқты шығармалар тууы рас, бірақ жарияланған хатта Мұхтардың өзі айтқандай, негізгі шығармалары бұлар емес, ленинизмге қарсы жазылғандары.

Бұл мәселеге көңіл бөлмесе де болар еді, егер тарихи шындықты бұрмалау, біз оппонировать етіп отырған диссертанттың ғана қателігі болса. Бұл қателіктің тамыры – 1958 жылы шыққан «Қазақ совет әдебиеті тарихының очерктері» деген кітапта жатыр. Оның 281-бетінде 1932 жылға дейінгі кінәсін «солқылдақтың көзқарасы» деп деп қана бағалаған. Бұл баға 1932 жылғы хаттарында Мұхтардың өзіне-өзі берген бағасына қарама-қарсы. Біз, әрине, Мұхтарды орынсыз және дәлелсіз қорғаушыларға емес, өзіне сенеміз.

Рас, Мұхтар қазір совет әдебиетінің қадірлі адамы. Оның «Абай» атты романы зор баға алып, совет әдебиетінің классикалық қорына қосылды. Бірақ бұған қарап, оның айыбын бүркеуге болмайды. Марксизм бағытында жазылған тарих тек тарихи шындықты ғана жақтайды.

Аталған кемшіліктері бола тұра бұл еңбегі үшін Тұрсынбек Кәкішевке филология ғылымының кандидаты деген атақ беруге болады.

Академик Сәбит Мұқанов
10/ XI – 1959ж. Алматы.

Сәбеңнің осы пікірі келіп түскеннен кейін бәрімізден де береке қашты. Әсіресе ғылыми жетекшім Есмағамбет Ысмайылов мазасызданды. Қағаз жүзінде айтылған пікірді айтыс-тартысқа айналдырып алмау жағын ойластырамыз.

Мұндай сақтық жасауға көптеген жайлар себеп болды. Мұханды елден ерек жақсы көреміз деп жарбандаушылар құрыққа сырық байлап, жаю өсекті боратты-ай кеп. Оның кейбір көрінісі партия жиналысында да байқалды. Диссертацияның қорғалмауын тілегендер едәуір болды. Олардың негізгі дәлелі – қазақ әдебиетінің екі классигін осы диссертация үстінде сүзістіріп алмайық деген «қамқоршы» ой.

Жылдық есеп беру жиналысында сол кезде партия бюросының хатшысы болған

Ысқақ Тақымұлы Дүйсенбаев жасаған баяндамасында менің диссертациямда ұлтшылдардың аты аталды, сондықтан ол бружуазиялық объектизмге іш тартады. Оның шыққан төркіні – Е. Ысмайловтың басшылығы деп мәселені насырға шаптыра сөйледі. Бір оқпен екі қоянды бірдей атып алмақ. Баяндама аяқталғаннан кейін сұрақ қойдым.

– Ысқақ Тақимович, есепті баяндамада менің диссертациям жайындағы пікір партия бюросының шешімімен айтылды ма, жоқ...

– Филология ғылымдарының кандидаты, бөлім меңгерушісі Ысқақ Дүйсенбаевтың пікірі, – деп мақтана жауап берді.

– Онда көп рахмет Сізге, – деп орныма отырдым. Партиялық қорытынды емесі белгілі болған соң, көңілім едәуір орнына түсті. Өйткені ғылымға саяси мәселе араласқан уақытта көп нәрсенің жөн-жосығы бүлініп шығатыны белгілі.

Ысекеңнің пікірін қостап, әрі қарай дамыта түскен жан болмады. Ауыздан шыққан ой – атылған оқ; тисін-тимесін жаңғырығы құлақта қалады. Көздеген адам, сөз жоқ, сескенеді. Жиналыстан шыққан соң Мырзабек Дүйсенов екеуміз Есақанды үйіне дейін шығарып салдық.

– Үлкен адамдардың баладай алданып қалатын сәті аз емес. Тегінде, Мұханның нанар кезін дәл басқан ғой біреу, – деді Мырзабек.

– Мыналардың алдын алмаса болмас, нақты іске кірісе бастапты ғой өздері, – деді Есақаң. Мұқаңмен кездесуге, диссертацияда жазылғандарды түгел оқып беруге кеңес берді.

Мұханның институтқа келген сәтін бағып, қабылдауын өтіндім.

– Сағат сегізде кел.

– Кешкі ме?

– Немене, сені қонаққа шақырып тұрмын ба, пәлі! – деп Мұхан етжеңді мұрнының оң жақ етегін саусағымен тартқылай бұрылып кетті. Жауап қатқыл. Мұханның көңілін біреулер теріс бұрғаны әлгі сөзден аңғарылғандай. Енді не істесем дауа, өзі тауып алған арудың емі болмайды деуші еді, сондай бір кеселге кезіктім-ау тегі деп салым суға кетіп үйге келдім.

Түні бойы ұйқы жоқ, әрқилы ойлар араша талайды. Сағат алтыда диссертациямды құшақтап үйден шықтым. Аяғымды санап басамын, уақыт өтпейді. Тура сегізде Мұхан ауласына жақындай беріп ем, ар жақтан есік ашылды. Қақпаны ашып, ішке кіргізді. Жұмыс кабинетіндегі стол бетіндегі қағаздар манадан бері жазылып, амалсыз доғарылған көліктей болып жайылып жатыр. Қысыр да мардымсыз әңгімемен ұлы жазушының жұмысына кедергі жасағанымды сезгендеймін. Шешінген жанмын, енді саудан қашар жайым жоқ.

– Не, нендей әңгіме еді, – деді Мұхан маған сынай да аяй қарап.

Мен азғана кіріспеден сон диссертациямның белгілеп қойған беттерін аштым.

– Неңе бет? Көп екен ғой, оқуға уақытым жоқ, – деп мені тағы да тығырыққа тіреп қойды. – Сол жазғандарыңды ауыз екі қысқаша айтшы, білейік.

Осындай кезде кейбіреулер сияқты азын көптей, болмашысын таудай етіп сөйлейтіндердің дағдысы жұқпағандықтан талай опық жеп жүрмін. Жылмандауды да білмеймін, сөзімде шотаяқ едәуір болса керек көбіне өзім ілігемін, кейде біреуді байқамай іліп кетемін. Сөзімнің бас жағы жайсыздау басталды ма, әйтеуір Мұханның қабағы кезек-кезек көтеріліп, қолы мұрнына барып қала берді. Не де болса төтесінен тартайын деп негізгі пікіріме ойыстым.

В.И. Ленин өзінің Толстой жөнінде жазған мақалаларында бір кеменгерлік ойды, яғни жазушының көзқарасы мен творчестволық тәжірибесі арасында қабыспай жататын сөт, тіпті қайшылық кезігіп қалатын кезі болатындығын білтірлікпен айтқан ғой. Осындай жайды мен Сіздің 20-жылдардағы әңгімелеріңізден байқаймын деп ем:

– Е, пәлі, нә, нә, – деп Мұхаң орындықты сықырлата қозғалып қойды.

– Орыстың XIX ғасырдағы классик әдебиетінде қолданылған көркемдік әдісті, бізде Абай орнықтырған сыншыл реализмді басшылыққа алып, қалам жебегеніңіз көп шығармаңыздан көрінеді. «Қорғансыздың күні», «Оқыған азамат», «Жуандық» әңгімелерінде осы әдістің іштей түлеуі бар, ал «Қараш-қараш оқиғасы» тұсында ашу-ызаға булыққан өжеттікті саналы күрескерлікке айналдыру тенденциясы күшейе түседі. Сіз қолданған сыншыл реализм жаңа шындықтың аумағын толық қамти алмай кібіртіктейді, біртіндеп, сағылып, баспалдақтап социалистік реализмге ұласуға беттегені байқалады, – деген кезде, Мұхаң мені жаңа көргендей тесіле қарап, ара-арасында қозғалып қойды.

– Шынында солай еді ғой. Дұрыс көргенсін. Саясат пен эстетиканың тізгінін бірдей ұстай білгенге баяғыдан-ақ көрінер жай еді ғой бұл, – деп Мұхаң терең ойға батқандай кейіпке түсті. Сөзім көздеген нысанаға дәл тигеннен кейін, жазған ой-пікірімді түгел айтып шығуға бекідім. Не деп жазғанымды білсін, кейбіреулердің әдейі бұрмалағанын сезсін деп ойладым.

– Әрине, газет-журналдарда жарияланған мақалаларыңызда әрқилы түсінетіндей ойлардың кездесетіні жоқ емес, ал творчествалық тәжірибеңізде, көркем әңгімелеріңізде бүгінгі шындық біртіндеп орнығып, қанатын кеңге сала түскен сайын заманға ұласу тенденциясы күшейе берді. «Хасеннің құбылысы» – осының айғағы. 1932 жылғы ашық хатыңыз шындық күшімен, ар әмірімен, үлкен сеніммен жазылған дүние.

Ол хатқа дейін сіз өз творчествоңызда социализмге әбден іш тартып, анда-санда ғана сыртыңызды қампайтатын күйге жеткенсіз.

– Пәлі, пәлі, сен өзің терең қазыпсың ғой. Мынауың қазақ аузына түсе қоймаған ойлар. Дұрысы да, шындығы да солай болған. А. Толстойлардың да осындай өткелден өткенін аңғардың ба? Олардікі ептеп басқалау, бірақ... – деп Мұхаң бірқыдыру жайларды өзі таратып берді. Шұлғи тыңдап, балаша алаңдап, енді шындыққа түсініп отырған ұлы жазушыға қызыға қараймын, қуанышым қойныма сыймай барады. Мұхаң Сәкеннен бастап көп жазушыға өзінің қандай көзқарасы барын айта бастады.

– Октябрьдің 40 жылдығына арналған баяндамамды тыңдап па ең, сонда айттым ғой біразын.

– Диссертацияда сол ойлардан өріс алатын кезім жоқ та емес.

– Дұрыс істегенсің. Есті адам солай жасағаны жөн. Әсіресе бәрін өзім таптым, өзім айттым деп кеуде соғар көже қырттар көбейіп барады. Ешкімге елпідемей, жалынып-жалбандамай жүргеніне сырттай риза едім, мына пікірлерің қомақты екен, шырағым. Ешкімнен де именбе, жақтаушы болмаса да қалыс қалатынына сене бер, үндемейді ешкім де, – деп Мұхаң бірден ақтарылды.

Қуанғаным соншама, жолшыбай Есақаң үйіне соқтым. Азанғы тамаққа отырған беттері екен.

– Кеменгер ғой Мұхаң! Өтген кім бұрын айтса, соған құлап қалатыны бар. Және онысы ұзаққа бармайды, – деп Есақаң көтеріліп қалды.

Аман-есен қорғап шығып, енді «Октябрь өркені» деген кітап шығарайын дегенде арызқорларға тап болғанымды аңғарған шығарсыздар. Тұңғыш кітабым шығарда көрген қорлығымның есесін қайтару үшін емес, бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымында орныққан «сыншыл реализм дәстүрінің алғашқы қиын» кезде қалай тәлтіректей баяндалғанын көрсету үшін сол диссертациядағы ойымды сол кездің тілі, танымымен қазіргі оқушыға қайта ұсынуды дұрыс көріп отырмын. Өйткені ұлы дарындардың өткен жолы ғана емес, жүрген соқпақтарының өзі қаншама қасіретті болғанын бір көрсек. М. Әуезовтей кеменгердің шын суреткерлігінің мәнді бір қырын жазбай тануымызға мүмкіндік туады. Әрине, шын данышпанды «ұлы, керемет, даңғайыр-т.б. дегенге де сенеміз ғой, бірақ оның асқан асуын мөлшерлеп, кімнің кім екенін

танытып тұратын дүниелерден артық мақтау сөз, мадақ болмайды. Мен білетін ұлы М. Әуезовтің көркемдік ізденісі адамзатты адастырмаған асыл шындықтан, өмірді шынайы қалпында суреттеуге талпынған жазушылықтың бірден биік шыңынан көріну сыншыя реализм әдісіңе байланысты болды, соны дұрыс бағдарлай алсақ, қазақ әдебиетінің қаншалықты құнарлы екенін ұғынамыз Әлем әдебиетінің қатарына өз үлгімізбен, өз гүлімізбен қосылып отырғанымыздың бір белгісі осы болмақ.

«Мұхтар Әуезовтың творчестволық сапарының әрқилы өзгешеліктері бар. Ең алдымен, М. Әуезов, әдебиет әлемінде ескі дүние күйреп, жаңа заман енді ғана қанатын жайып келе жатқан ең бір қиын-қыстау кезеңде бой көрсетті.

М. Әуезовті суреткер ретінде сақтап қалған және оны қазақ совет әдебиетіне еріксіз алып келген арна – сыншыя реализм. «Қорғансыздың күнінен» тартылатын бұл желі «Оқыған азамат» (1923) арқылы өтеді де «Жуандыққа», «Қараш-қараш оқиғасына» (1927), тіпті қала берді 1933 жылғы «Хасеннің құбылыстарына» дейін тартылады. Автордың творчествосында өзіндік белең болған бұл шығармаларды терең ұғынудың ерекше мәні бар, өйткені қазақ совет әдебиетінің өркендеу процесінде тек идеялық күрестер ғана емес, әр алуан стильдің болғандығын айқындап алуға мүмкіндік береді.

Сыншыя реализмнің қандайлық дәрежеде болғандығын аңғарту үшін М. Әуезовтің «Жуандық» атты әңгімесіне тоқтап, оның қандай ерекшелігі барын анықтайық.

«Жуандық» бас-аяғы жинақы, көркемдік мотивировкалары көздеген нысанаға дөп тиген, автордың позициясы айқындалған, тұжырымы нақтыланған, сыншыя реализмнің дәстүрінде жазылған әңгіме. Әбіш пен Құрман, әсіресе Жақсылық сияқты кейіпкерлер көркем образ дәрежесіне дейін көтерілген. Он екі бет көлеміне сиған осы әңгіме ірі байлар мен феодалдарды конфискілеудің алдындағы қазақ ауылының тіршілігін айнаға түсіргендей толық қамтыған, әлеуметтік күштердің ара салмағы, қарым-қатынас тараулары да қалауын тауып сюжеттің өн бойынан орын алған.

Әңгіменің мазмұны: сайлау кезінде өмірі қарсылық көрмей, ең жайлап келе жатқан Әбішке кеше ғана өзі «отау» беріп шығарғандай, Қарадырдың Ақөзегінен жер бөліп берген, «жер емшегін ему» арқылы қонданып, мұқтаждықтан құтыла бастаған, алдына төрт-бес қара салып етегін жапқан, өз қолы өз аузына жеткен соң маңайындағы кем-кетік, жетім-жесірге қарасқан Жақсылық «бір старшин қоңырдың арасында шолақ партия болып» Әбішке қарсы шығып, жеңіліп қалды. Күні түсуден қалып, енді бас көтере бастаған кедейдің – Жақсылықтың мінезі Әбіштің жүрегіне беріш боп байланады. Қарсы шыққанының қарымын қайтаруды ойлайды. Мұны Жақсылық сезеді, бірақ оның қастандығы қай жақтан соғары мәлім емес. Егіні пісіп, ел күземге отырар кезде қыр көрсету емес, кек алу үшін Әбіш Ақөзектің желкесіндегі қияға қара қарғаша қонып алады. Пішен шабудан қолы тимеген Жақсылық Әбішке сәлем беруді екі-үш күнге кешіктіріп алды. Бұл Әбіштің «жынына» тиді. Өмірді беріп келіп қалды. «Тапа-тал түсте жүз қаралы жылқы шеттегі бір жер ақ бидайына емін-еркін кіріп алып, бырт-бырт үзіп талқандап жүр». Жылқы пыр-пыр пысқырып, басын алмай жұлып жатыр. Адал еңбек, маңдай тері, қызыл қарын жас баланың көзін сүзіп отырғаны күлталқан болып, жоғалып барады. Жаздайғы үміт пен тілектің өшкені осы болды.

Ауыздан ащы зар мен қарғыс араласып айғай шықты. Көзден бұла болып жас та ақты. «Қорлық-ай, қорлық-ай. Әй, өлейін, сенен келген керді көрейін» деп айғай салып, Әбішке сәлемге келе жатқан Жақсылық егіндегі жылқыны дүркірете қуып, «іріндей екі семіз атты» барымтаға алып кетті. Хабар екі жаққа да жетті, ашынған Жақсылық Әбішке жүгініп, ақы алуды көздеді. Әбіш әділдікке жығылудың орнына, Жақсылықтың арқа-бауырын бірдей қамшымен тілгізді, Құрман мен Әбіштің қол шоқпарлары – жарамсақтар байлаулы тұрған екі атты әкеткенімен қоймай, Жақсылықтың қатын баласын зарлатып кетті. Таяқтан есеңгіреген Жақсылық «ұлыққа

бар, мұныңды шақ, өл, өлмесең өшінді ал» деп зарлап отырған қатынының сөзін естігенде ақылы орнына түсіп, милицияға шапты. Әбіш пен Құрман айдап алынып, абақтыға жабылды. Мерейі үстем болған Жақсылық «енді сол екеуінен не көрсем де арманым жоқ, әйтеуір кегімді бір алдым, ырзамын, ырзамын... Кеңесім, баяғыдан білсемші, – деп жолшыбай келе жатқанда жүз қайырып айтты».

Әңгімені осымен тамамдаса қандай тамаша еді! Мұны кім көркемдік мотивировкасы жеріне жетпей қалды дей алар. Жоқ, автор бұдан әрі өзі ойлаған замысльға жетуден тартынбайды. Әңгіменің реалистік үшінші бөлімін аяқтауға асығады. Әбіш пен Құрманның түрмеге түскені ел «жақсыларына – атқа мінерлерге» белгілі болып қалды. Олар амал-айлаға көшіп, «ел ішінде қызмет қылып жүрген елеулі оқығандардан начальникке хат алып», өздері расписке беріп, тапталған егінінің ақысын төлетпек боп екеуін түрмеден босаттырып жіберді. Олар қайтып келген соң, «ел берекесін» кетірмеу, ши шығармау үшін ел «жақсылары» тағы да кірісті іске. Жақсылыққа дем берген Алтай ауылы деп оны бір шарпып өтті. Төңірекке құрық тасталып, асаулар ауыздықталып, мініскерге айналды. Жақсылықтың айналасы тарыла берді, тарыла берді. Ызғар мен доңайбат төне түсті. «көп қорқытады, терең батырадыдан» әріге Жақсылықтың өресі жетпеді. Әбіштер «Жақсылыққа айтқанын істетті. Желінген егінінің шығынының алмақ болып отырған Жақсылық енді бұрынғы егіндігінің бәрінен айырылды. «Бермесе қайта кел» деген начальникке енді бара алмайтын болды. Ұзын сөздің қысқасы, шығын алу былай тұрсын, егінін жиып алған соң, Ақөзектегі қорасын тастап, Әбіштің жерінен көшетін болды.

«Ұрысы жуан болса, несі өлдінің» аяғын құшып, боқыраудың басында, қызыл қарын жас баласын шұбыртып Жақсылық Ақөзекті ықтиярсыз тастап көшіп кетті. Қайта барып начальникке шаға алған жоқ. Ақөзек оқиғасы ел ортасында жабулы күйінде қалды.

Социалистік реализм тұрғысынан қарағанда бұл үшінші бөлімнің артық екендігі аңғарылса, сыншыл реализм тұрғысынан бұл болмаса алдыңғы бөлімдер ай айдалада қалғандай. Сынау, әшкерлеу тенденциясы қандай ашық, қандай нанымды болғанымен социалистік реализмнің күрес жолын нұсқау, келешекке ұмтылу, мақсатқа жету тенденциясы үшінші бөлім арқылы жоққа сайылды. Қоғамдық даудың барысы, негізгі идеялық желі сыншыл реализмнің аясында қалып қойған. Қазақ еңбекшілерінің өмірін суреттеген уақытта Әбіштердің Жақсылықты жерінен қууы жалпы даудың бағдарынан тумайтындығын және өмір шындығының негізгі тенденциясына қайшы екендігін ашық айту керек. Кейбір жерлерде бұл сияқты жуандық істелгені болсада, жалпы қоғамдық дамудың алып бара жатқан беті керісінше еді.

«Көркем шығарманың негізіне жалған идея алынған уақытта, ол идея сол шығарманы ішкі қайшылықтарға душар етеді, соның нәтижесінде ол шығарманың эстетикалық қасиетіне, сөз жоқ, нұсқан тиеді» деген Г.В. Плеханов пікірін «Жуандыққа» жанастыра айту әбден орынды.

Қазақ әдебиетінде сыншыл реализм дәстүрінің сілемдерін әңгімелеудің екі тұрғыдан мәні бар. Бірінші, 20-жылдардағы көркемдік тәжірибеде болып жатқан ізденіс-талпыныстың сырына үңіле алмай, оның теориялық сыр-сипаты неге байланысты екенін ұға алмай көп қателік жібергенімізді айту бір болса, екіншіден, культ тұсында еркін ойлау мүмкіндігінен айырылғандар, кешегінің бүгінгіге азық, дәстүр жалғастығы екенін ұқпағандар сыншыл реализмнің принциптерін өзінің шығармаларында жетілдіре қолданған авторларды күнәға батқандай, қателік жасағандай сезінетін. Сыншыл реализммен жанасқан дарындардың творчестволық келбетіне дақ түседі деп қарайтындар ғылыми ортада жиі кездесті. Ескілікпен күресуді ең негізгі идеялық-көркемдік шартқа айналдырып, кешегіден безеуіміз керек деп ұққандар әдебиет әлеміндегі көркемдік құбылыстарды дұрыс таразылауға, тәжірибеде қолдануға мән бермеді. Сондықтан жаңалықты ізденістің сырын дұрыс аңғарып алуға көп қиындық жасап келді.

XX ғасыр басындағы өмір сүретінің әдебиеттегі келбеті мейлінше кереғар болғандығы Ж. Тілепбергенов, М. Дәулетбаев, С. Дөнентаев, Б. Майлин, әсіресе М. Әуезов пен Ж. Аймауытов өнерпаздығын ғана емес, бүкіл бір әдебиеттің қандай ізденіс жасап жатқанын пайымдауға, кейбір ақын-жазушылардың творчестволық бағыты мен келбетін дұрыс айқындауға мүмкіндік береді. Тарихи шындықты саясаттандырып жіберу әдебиетке де, оның жеке өкілдеріне де зиянын тигізді. Әдеби процестің шын сырын, қалыптасу жолын ұғуға кедергі келтірді. Сондықтан қазақ әдебиетінің революциядан кейінгі даму процесінде сыншыл реализм дәстүрінің сілемдері сақталғанын көрмейміз, білгіміз де келмейді деп жүргенде ұлттық өнерпаздығымыздың құнарлы топырақта өсіп-өніп, өзінің көркемдік дәстүрін жасап жатқанын, дүниежүзілік эстетикалық даму барысында өзінің ерекшелігімен, көшпелілір мәдениетінің жарқылымен көрініп жатқанына теориялық тұрғыдан қарай алмадық та басқалардың айтқанына көндік, аузына қарадық. Өзіміз теориялық қисын айта алмайтындай күй кештік, ондай ізденістің ұлы көрсеткіші – А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» атты кітабы жаулық, ұлтшылдық пиғылда жазылды деп маңына жоламадық, тарихта болмағандай көзді жұмып алдық.

Тіпті өнгені былай қойғанда осы сыншыл реализм туралы 20-жылдары А. Байтұрсыновтың «Сындар дәуірі» деп атағанын ұмыттық. Сындар дәуір дегеніміз «шығарушы өзі жазушы, өзі сыншы болған уақытта шыққан мағыналы сөз. Еуропа әдебиетімен танысқаннан кейін қазақ ақындары сөздің асыл қасиеті сырын біле бастады. Сөздің осындай сырын білу – сын білу болады... Абайдан кейін сөзге талғау кіреді. Айтушы да, тыңдаушы да сөзді талғайтын болды, олай болғаны – Абай асыл сөздің айқын нұсқаларын көрсеткеннің үстіне, аз да болса сөз сипаттарын айтып та жұртты хабардар қылды» («Ақжол», 446 – 447) деген өнімді де ғылыми таным-білік екені даусыз. Олай болса, өзіміздің даму жолымыздағы олжалар мен шығындарды, пайда мен зиянды қоса есептей білсек, қазақ әдебиетінің көркемдік арсеналында құнарлы дәстүрлердің мықты өріс алуға мүмкіндігі бар екендігін көреміз.

Кітап бетінде соғыс ашқандардың соңғы тарауларға нақты айтар талаптары да азайған сияқты. «Қазақ совет поэзиясының әдебиет тарихын дәуірлердегі орны» деген тарауда Мағжанның «Батыр Баяны» мен Сәкеннің «Көкшетауынан» өрбіген өнер бәсекесі, көне тақырыпты әдемі де әсерлі жырлағанда бүгінгі күнді өткен кезең ұмарлап бара жатқан сияқты боп көрінді және де «қызғаныш отын» әдейі өршіте түсейін дегендей, бұл шығармалар идеялық жағынан ірілі-уақты қателіктері бола тұрса да, көркемдік жағынан ұтымды шығып отырды» дегенді сұр қарындаш «теріс әдіс» деп жазыпты. Ал оның өтірік-расына жаңа өздеріңіз куә болдыңыздар. Ал 148 беттегі «ойрат» деген халық атауы көкшіл сия қарындашпен айнала қоршалып «жөнделеді, горно алтайский» деп астын бір-ақ сызыпты. Бұл тарауға соғылған басқа белгі, ескерту жоқ.

Ал «Творчестволық күштерді ұйымдастырудың кейбір мәселелері» деген тарауда баяндалған принципсіз айтыстар, әсіресе «Сәбиттің Ілияс пен Ғабитке, Ғаббасқа, ал Ілиястың Сәкен мен Сәбитке қарсы, Ғабиттің бір жағынан Сәкен мен Сәбитке, екінші жағынан Ғаббасқа қарсы айтыстары қазақ әдебиетіне зиянын тигізді, өшіп келе жатқан жікшілдікті қайта өршітуге әзер-ақ қалды» деген тұсты қара қарындаш несі қисалаңдаған қос сызық салыпты. Ал «КазАПП-тың қателіктері мен кемшіліктері» деген бөлімнен принципсіз жіктердің болғандығын, «маркстік-лениндік идеологияның айбыны кей уақытта мұқалып, тазалығы сақталмады» дегенге белгі соғып, «Еңбекші қазақ» газетінің редакциялық мақаласында «соңғы жылдарда алашорда жазушылары әңгіме, өлең, сын жазбаса, байдың агенті Смағұлдар (сәдуақасовшылдық) үндемеуге айналса, сонымен байшылдық, алашордалық біте қалған жоқ. Күрес те тоқталған жоқ» деген тұсқа қара қарындаш ұзын белгі салып, «байдың агенті Смағұлдар» дегеннің астын сызып қойыпты. 180-бетте қара қарындаштың соққан жеті белгісі

бар. Кейінгі беттерде қалам-қарындаштың ұшы іліп кеткен, назар аударуды қажет етпейтін белгілер кездеседі.

200 беттік кітапты мұқият оқып, талай уақытын шығындаған сұр қарындаштың несі «Х.Е» «мол материалды игере алмаған әлсіз еңбек. Көп жерлерінде қате пікірлер бар. Кең толғанып, терең ойларды керексінетін игі тақырып өте-мөте ат үстілікке айналған екен. «Х.Е» десе, көкшіл сия қарындаш «Теріске бұрмай, шынын айту керек! Бағалы еңбек!! Осы күйде өзгеріссіз шығаруға болады!!! F.M» деп тауыпты. Сонымен қарындаштар соғысы аяқталып «Х.Е» мен «F.M-ды» анықтау міндеті күн тәртібіне қойылды.

Осы ұзақ сонар хикаяның баяндалуы менің көрген теперішімді айтып, маған мүсіркеу сезімін тудырсын дегендік емес. Шынтуайтына келгенде алаш қозғалысы, оған қатысқан қазақ қайраткерлері, әсіресе ықпалы күшті ақындар мен жазушы, публицистердің шығармалары қалайша совет заманында жауыздықтың, жаңа заманға қастандықтың, өлшеусіз зұлымдықтың символына айналып, елдің, әсіресе төрелердің зәресін ұшырып, есін шығарғаны анық. Олардан қалған сөз, өнегенің бәрі әсіресе, қазақ халқының сана-сезімін улайтын, ылғи қысастыққа апаратын, адамгершіліктен аздыратын, кесапатқа бастайтын әрекет деген түсініктің қалай қалыптасқанын өткен тарихымыздың алыс өңірлерінен іздемей, совет кезіндегісінің өзінен тарамдата айтсақ және оны өзге емес, өзіміз қалай даурықтырып, өш алудың, шенге ие болудың амалына айналдырып алғанымызды, қалай сөйлеп, айтып-жазғанымызды көрсете кетсем, елдің санасын тарихпен, өткен оқиғалармен тәрбиелеудің қандай қиындыққа түскенін көрер едік.

Тарихи шолу барысында 50-70 жылдарда қолына қалам алып, әуелі ұлтшылдықпен күресте белсене көрініп «мандат» алғандарды, я болмаса саясатшылдыққа салынып, күн көргендерді жіпке тізейін деп отырған жоқпын.

Уақыт шіркінінің әлекке салары көп екен ғой. Төрт беті жыртылып, түзетілген кітап данасы өз кітапханамда болмай шықты. Талай таныс, іні-қарындастарыма телефон соғып сұрадым. Осыдан 46 жыл бұрын шыққан кітап қайдан сақтала қойсын, мемлекеттік не өзіміздің университет кітапханасынан таптырып алармын деп жаңа жыл мейрамы мен рождестволардың өтуін тосып жүргенде Сәбит Мұқанов кітаптары тұратын тартпадан «Октябрь өркенін» көріп, қуанып кеттім. Ондағы қуанышым – кітапханаларға бармай, жазуымды жалғай беретін болдым ғой деген қариялық көңіл ғой. Әлгі кітаптың жыртылған беттерін іздей бастасам тағы да біреудің оқып, қою қаракөк қарындашпен белгі соққанын көріп, екі жүз бетті түгел ақтарып шықтым. Жасаған қорытындым мына қою қаламмен қаракөк емес, енді қарындаштың соққан белгілерге назар аударғанда сұр қарындаштың ізімен жүргендей әсер қалдырды. Тегінде осы сұр, қаракөк, қара қарындаштардың иелері бір-бірімен ақылдасып, белгі соғып отыруы да ғажап емес ау деген ой да қылаңдап отыр. Әдетте жамандыққа барған, яғни біреудің үстінен арыз жазған адам сөзін, ойын өткізу үшін жақтас, ниеттес тауып алуға ынтызар болды-ау тегі.

Бұл дананы тегінде маған жаны ашыған не лито төңірегінде жүрген қызметкерлердің біреуі берген болар, қазір есіме түсіре алмай отырмын. Әйтеуір достық ниеті бар адамның «архивында сақтап қой» деп бергені ғой деп бетіндегі белгілердің мәнділерімен таныстырып кетейін. Мағжан өлеңінің :

Дала, дала сар дала

Бейне әлік айнала, –

деген екі жолын әлгі қою қаракөк қарындаш сол жақ шетінен жақшаға ұқсата баттита сызыпты.

Ал 24 бетте «1923 жылы 17-22 наурызда Қазақстан облыстық (кейін өлкелік б.к.) партия комитетінің III конференциясында Мәскеудегі Орталық комитеттің идеология жөніндегі хатшысы Е. Ярославский келіп, баяндама жасағанда С. Сейфуллиннің

«Азия (Еуропаға)» деген өлеңін қатты сынап, бұл марксизмге жат ұлтшылдық, паназиаттық ұстанымда жазылған шығарма, қазақ коммунистері арасына ұлтшылдық өрті жайылып бара жатыр деп нығырта айтты. Бұл айыпты қабыл алмаған 14 қазақ коммунистері жазбаша түрде қарсылық жасап, конференцияның дау-дамайын күшейткенмен, Мәскеуден келген Е. Ярославский Қазақстандағы «ұлтшылдық» аурудың себебін тарата айтып, бұлжымас, қайта өріс берер түсінікке айналдырып кеткенді. Оған дейін ептеп арасы ашыла бастаған қазақ зиялылары ұлтшылдықтан басқа шовинистердің шыбық жүгіртуімен оңшыл, солшыл деген дертке шалдықты. Оны қиналмай, именбей таңбалай салатын күйге жеттік». Міне осының мән-жайын әңгімелеген 24 бетті әлгі қою қара көк қарындаш бүйірінен тұтастыра сызыпты. Бұл конференция алдағы баяндауда әңгіме болып қалуы ғажап емес, өйткені Мәскеудің бізге соғар таңбасы әрқашан «ұлтшылдық» деген атақ күні кешегі 1986 жылғы жастар көтерілісіне «Казакский национализм» болып басылды ғой.

27 беттен бастап әлгі қою қаракөк қарындаш тасқа басылған цифрдың үстіне қайтадан жазып, 28, 37, 40, 41, 42, 64, 82, 83 деп қойыпты. Бұл аз болса Мұхтар Әуезовтың 20 жылдардағы әңгімелері туралы баяндалатын 93-103 бетті тұтастай, 191 бетті белгілеп тоқтайды. Онда Д. Бедныйдың өлеңінде аталатын Троцкийдің астын баттита сызыпты. Мен осы беттердің қатталуынан секем алып отырмын, анау жыртылған беттер осылардың арасынан табылар болса, онда домалақ арызды жазған адамның белгілері болып шығуы да ғажап емес. Тіпті бар пәленің бастауы осы жаңадан табылған дананың өзі болып жүрмесін, оған көзім анық жетпейді.

Мейлі, неге көнбеген біздің бас, әрі қарай жылжыдық. 34 бетте тағы да аумағы жарты беттік жақшаны қаракөк қарындаш салып, Троцкий пәленің атын тағы да баттита сызыпты.

35 беттен көрінер-көрінбес деңгейде қара қарындаштың сызықтары Аймауытов, Сәдуақасов, Ходжановтардың атын атау кінәдей імене сызыпты. 37 беттегі Аймауытов есімі қою қаракөк қарындаштың ұшына ілініпті. 40 беттегі сілтемені «М. Жұмабаев дегеннің бас әріптері» дегенді қою қаракөк қарындаш 40 беттегі санмен таңбаланыпты. 44 бетте «Троцкийді» тағы бір сызып, КазАПП-ты құрғандарды айыптай келіп, «қазақтың пролетариат бағытындағы әдебиетін жасауға болмайды, өйткені «Ә. құдай, пәле-жалаңнан, жұтыңнан сақтай гөр!» деп күннің көзіне қарап, көктен жақсылық күтіп отырған елдегі жаман тымақты қыруар кедейге машина әдебиетін ұқтыруға келер ме екен, оларың «айға шапқандық» немесе «сақалын бояғандық» емес пе? деп сөкті» деген тұсқа қою қаракөк қарындаш әкесінің құны қалғандай нығырлай сызғанына жіңішке қара қарындаш қосарланыпты. 56,64 беттерде қарындаш іздері әсіресе «Аймауытов» есіміне соғыла беріпті. Ал 83 бетте «С. Мұқанов ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті. 1932 ж. 352-353 беттері» дегенді батылы жетпей сызыпты. Бұл кезде С. Мұқановтың осы кітабы әлі ақталмай, литоның қапас түрмесінде жатқанын анық біле алмай ойлана сызғаны болар. Ал 93 -103 беттер М. Әуезовтың 20 жылдардағы әңгімелерін, 119 бетте С. Мұқановтың Сәкен жаңашылдығын айтқан тұсқа қою қаракөк қарындаш ризалықпен не ызалықпен болсын жалпайта сызып, бүйіріне «Х» белгісін соғыпты. Тіміскілегеннің жөні осы екен деп Мырқымбай образын жасардағы «Бейімбеттің әдісін азсынатын болсақ, Твордовскийдің Василий Теркиннің жасалу жолын» біліп алайық дегенге сұрақ қойып, сөздердің астын сызыпты.

Бір ғажабы әлгі қою қаракөк қарындаш белгі салу жөніне келгенде ештеңеден тартынбайтынын аңғартқанмен, алайда әккі қу екенін сездіріп қоятын сияқты. Өйткені бірде-бір жерде өзінің пікірін қағаз бетіне түсірмепті. Ал қазіргі заманда қолтаңба кімдікі екенін айырып алу қиындыққа түспейтінін білетін тіс қаққан, әбден машыққан құдың әдеті демеске шараң жоқ.

Жалғасы бар.

Түрсынбек
КӘКІШҰЛЫ

Азапты абырой

Ахмет Байтұрсынұв сол кездегі большевиктерді «Қазақ қаламгерлері жайынан» деген мақала жазды. Ол «Еңбекші қазақ» газетінде шықты. «Қазақ баласын ұлтым, жұртым, бауырым деп үйреніп қалған қазақтың қалам қайраткерлері Октябрь революциясынан кейін интернационалдық (бибауырмалдық) жолға түсе алмайды... бояумен түсін өзгертіп, ия түленмен түгін өзгертіп, бибауырмал бола алмайды. Сондықтан бауырмал десін, қазақшыл десін, ұлтшыл десін, оған құлақ аспай, бұрынғы жолдан таймау керек. Қазақтың сөзін қаймықпай сөйлеу керек. Бас өзгерді, бастық өзгерді, төбе өзгерді, төре өзгерді. Басқасы әлі қарап тұр. Қазақ көрген қорлық пен зорлық көбеймесе кеміген жоқ. Қазақты бұрын жегендер әлі де зорлық қылып отыр. Қазақ мәдениеті орыстан кем болған соң жем болатыны сөзсіз» дегенді өзіміздің жағымпаздар отаршыл коммунистерге, республиканың бар билігін қолына алған, шовинистік пиғылдан арыла алмаған орыс басшыларына үстемелей жеткізіп, күресті бұрынғыдан да күшейтіп жіберді. Ахаңның өзін коммунистік партия қатарынан шығарды. Осы пиғылды әсіресе Орынбор қаласында жанымен сезіп, көзімен көрген М.Әуезов Ташкент кетіп, партбилетін почтаға салып жіберді. Ахаңның оқу-ағарту комиссары болған кезінде қазақ зиялыларын оқу-ағарту майданына, әсіресе оқулық жазу мен шығармашылықпен айналысқан алашшылдарды маңына жинап, советтік жүйеге қастандық жасады деп айыптағандар әуелгі кезде солғындау болса, Голощекин келгеннен кейін мейлінше өршіп кетті.

Ол ең алдымен советшіл болсын мейлі, алашшыл болсын мейлі қазақ зиялылары мен қызметкерлерінің арасын ашуға, бір-біріне қарсы қойып, іріткі салу саясатын мықтап қолға алды. Болар-болмас төрелік орынға бірнеше адамды таластырып, бірін-біріне әшкерелетті. Тіпті ол үшін газет-журналдар беті ашық болды, сөйтіп жақтастар, жерлестер, руластар, жікшілдер тобы құрыла бастады деп даурықтырды. Келгеніне бір жыл толмай жатып «сәдуақасовщина, ходжановщина, рыскуловщина,

Соңы. Басы өткен санда

сеіфуллинщина, мендешевщина» деген «атақ-дауазым» емін-еркін қолданыла бастады. Сәкен совнаркомның төрағасы болып тұрғанда мекемелерде қазақ тілінде іс жүргізу науқаны қолға алынып, Н.Нұрмақов тұсында мекемелерді қазақтандыру (коренизация) науқанына ұласып, нәтиже бере бастағанда өзіміздің жаңдайшаптарымыз Голлощекинмен арадастырып, орнынан кетірудің ыңғайын тапты.

Және осы кезде алаш қозғалысын «ғылыми» жолмен өшкерелеу басталып, А.Богачев пен Мартыненконың алаш туралы зиянды еңбектері жарияланды. 1928 жылдың желтоқсанынан бастап алаш қозғалысына қатысқан 44 қайраткерді тұтқындап, 1929 жылы Мәскеуде тексеріп, 1930 жылдың көктемінде он үш қайраткерді атуға кесіп, өзгесіне әрқилы мерзім белгілеп соттады. Жүсіпбек Аймауытовтан басқа ату жазасына кесілгендер кешірім сұрап, Беломор-Балтық каналын қазуға 10 жылға айдалды. Одан кейін ұсталған лек Воронеж бен Украиннаға (Валука) жер аударылды. Құдай сақтап, М.Әуезов пен А.Ермеков жаздым-жаңылдым деп ашық хат жазып аман қалды. Ал осы жазалауға, қуғындауға теориялық негіз табылып, біздің тарихымыз бұрмаланып, ыластанды. Ол ресми құжатпен бекітілді.

1931 жылы И.В.Сталин «Пролетарская революция» журналына хат жазып, тапшылдықты күшейту жайында айрықша нұсқау берді. Қазақтарды, әсіресе қазақ зиялыларын «ұлтшылдық» деген жалған желеумен тұншықтырып, аузын аштырмай келе жатқан пәлеге енді «пролетарлық тапшылдық» деген қосылып, теориялық тұрғыдан ғана емес, практикалық жолмен де өріс алды. Екі сөзге келмей ярлық тағу, жаусың деу етек алды. Оны Голлощекин Қазақстанға келе сала «партия ұйымдарын большевиктендіруіміз, ауылды советтендіруіміз керек» деген ұранмен өткізді. 1932 жылы 10 қаңтарда ВКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің Мәдениет және насихат бөлімдері мен қазақстандық марксизм-ленинизм ғылыми зерттеу институты «Сталин жолдастың хатына байланысты Қазақстанның теориялық майдандағы күрестің міндеттері туралы» алған қаулысының сырты мүлғйім болғанымен, оның жүзеге асуы керемет көп қиындықтарға кезіктірді, тіпті 1988 жылғы алаш қозғалысы мен қайраткерлері жөніндегі «қорытындылар» шыққанша бет қаратпай келген құжат болды.

Тіпті «алаш оқығандары (жазушылары) төңкеріске дейін де, төңкерістен кейін де қазақ еңбекшілерінің, пролетариаттың дұшпаны болды дейміз. Еңбекшілердің досы емес, қасы болды дейміз» («Әдебиет майданы» журналы, 1932, №4,3 б.) деген түсінік ресми түрде қалыптасты да, бүкіл идеологиялық майданды жаулап алды. Азаматтық, мәдени және әдеби тарихымыз баяндалған уақытта осы қағиданы басшылыққа алу айрықша талап етілді.

Осы мақсатпен жазылған еңбектердің құлақ күйі, халықтың сана-сезіміне сіңіретін ой-пікірі қазақ интеллигенциясының ешқандай пайдалы еңбегі жоқ, қайта «став с первых же своих шагов на путь самого тесного союза с российской либеральной буржуазией, алашская интеллигенция...закончила безраздельным служением империализму и контрреволюционной борьбой в союзе со всей белогвардейщиной против пролетарской диктатуры» (Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш Орды / Под ред. Н.Н.Ванаг. 1935. 5 б) деп таңбаланды. Алаш ордаға байланысты айғай-шудың барысында қазақ интеллигенциясының талай уақыттан бергі еңбегі зия кетіп, жалғандықтың құрбандығына шалынды.

Әуелде ғылыми қателіктен басталған ой-пікір енді бұлжымас қағидаға айналып, ресми сипат алды. Бұл тұжырымнан басқа ой-пікірдің бәрі саяси-ғылыми қателік деп саналып, қуғын-сүргінге түсірді. Жалғыз ұлт-азаттық қозғалысының ғана емес, бүкіл өткен тарихымыздың бар оқиғалары осы көзқарасқа бйайықталып баяндалуға тиісті болды. 1947 жылы «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының саяси өрескел қателіктері туралы» ең бір қиын қаулы алынып, бұрыннан-ақ бұрауы мен сұрауы қатты қате көзқарасты мүлдем шығындатып жіберді. Оның аяғы 1950-1953 жылдардағы науқандарға жалғасып, 1937 жылдың ең жаман көріністері ғалымдар мен зиялыларға қайтадан қолданыла бастады. Мұндай әкімдік шаралардың дорскілігі тарихи XX съездің қаулы-қарарларынан әбден әйгі болғаннан кейін ККП Орталық Комитеті 1957 жылы «Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайдаланудың жайы және оны жақсарту

шаралары туралы» қаулы алды. Оны жүзеге асыру үшін Қазақ ССР Ғылым Академиясы қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияны 1959 жылы өткізгенімен, қулыт кезінде қалыптасып қалғанды ептеп жамап-жасқағанымыз болмаса, ескі көндей құрысып тоқырау заманында қайтадан қалпына келді. Кешегіні айтып, жаза бастағанымызды литоның адамдары емес, іс басында отырған төресымақтар мен қызылкөздер жібермейтін, айтқызбайтын дәрежеге жетті. Кейінгілердің үрейшілдігі мен білімсіздігі бұрынғыларды жолға тастап, қауіпті сипат ала бастаған шағында әйтеуір қайта құру мен жариялылық заманы жетті-ау.

Осы арада тағы да бір лирикалық емес, өкінішті шегініс жасау қажет деп есептеймін. Ол Мағжанға, оның шығармашылығын бағалауға байланысты мәселе. Қазақ әдебиеттану ғылымына осыдан 40-50 жыл бұрын араласқандар ішінде алашордашыларды, буржуазияшыл ұлтшылдарды былай қойғанда, ұлы Отан соғысына қатысып, толарсақтан қан кешіп, ауыздықпен су ішіп келген Қасым, Қалижан, Әбділда, Дихандардан ұлтшылдық «іздеп», 1947 жылғы қаулының екпінімен тарихымызды былайлағандар 50 жылдар басында «қазақ ақындарының керітартпалығы және контрреволюциялық ұлтшылдығымен» күреске белсене араласқандары өздерінің жазған мақалалары, шығарған кітаптары өртенбей, жыртылмай сөреде тұрғанын ұмытып кетіп, алаш азаматтарын «тілдеуден аманмын, олар жайында тіс жарған емеспін» деп мүләйімсіндігер кездесуде. Ондайларды кінәлауға болмас, өйткені өмір байғұс бұландаған қызыл тұлкі ғой.

Сәбит Мұқановтың түсінік-талғамын былай қоя тұрғанда, өзінің жазушылық кеменгерлігінің шыңына көтеріліп, ел-жұрт айтқанын далаға тастамайтын деңгейге жеткен шақта Мұхтар Әуезовтың Мағжан жайындағы 1957 жылғы пікірін естіік, ұзақтау болса да жазғанын оқыық.

«Сол кездерде орыс мектептерінде толық білім алған кей қазақ ақындары Шоқан, Абай, Ыбырай тәрізді адамдардың алдыңғы қатар реалистік дәстүрін өздеріне үлгі етпейді. Оның орнына Октябрь революциясының алдында Россияда болған декадент ақындарға еліктейді. Үлгі етіп алғандары Бальмонт, Мережковский тәрізділер болды. Мысалы, буржуазиялық ұлтшыл ақын Мағжан Жұмабаев Бальмонтқа еліктеп: «Я, ветер, я вольно вею» деген жолды қайталап қазақша: «Мен желмін, желдей есемін» дейді. Немесе Бальмонт жазған бір өлеңінде: «Смерть, убавокай меня» десе, Жұмабаев та: «Мені де өлім әлдиле!» деп зар қосады.

Өзі қазақ сахарасында өскен Жұмабаев ақынға оның туған өлкесі қорқынышты, өлі дүние тәрізді сезіледі. Бұл жөнінде тағы да орыстың символист ақындарына еліктеп:

*«Дала, дала, Сар дала,
Бейне өлік айнала», – деп күңіренді.*

Немесе:

*«Сар дала бейне өлік сұлап жатқан,
Кебіндеі ақ селеулер бетін жапқан» – дейді.*

Осылайша сахараны сөз етсе, талай рет өлім күйін құлақ күйдей қатар күңіренеді. Бұл сарын оның шығармаларының арылмас дертіне айналған «сары ауру» болатын...

Өзінің көптеген шығармаларында махаббат сыршылдығын жырлаған Жұмабаев ақын қазақ әдебиетіне әралуан дертті: ыңырана күңіренуді, мистиканы және жұртқа жат эклектизм (әркімге еліктегіштік), декаденттілікті екпек болған ақын еді.

Жаңағы айтқандай әдебиетшілердің шығармалары революцияның алғашқы жылдарында пантюрістік, ұлтшылдық саналарын дамыта түсіп, Шыңғысханның, Ақсақтемірдің, Кенесарының аттарын да әйгілей бергіш болған. Шығыс тарихындағы ең қатал, қаны шыққан деспоттық пен тирандықтың өкілдерін буржуазиялық-ұлтшылдықтың санатына қосты. Сонымен қатар кейбір жазушылардың буржуазиялық реакциялық романтиканы да үлгі еткісі келгені мәлім еді...

Бұлар еңбекшілердің талап-талайына залалды қараңғы мистика жолына түсіп, әдебиеттің өсу бағытын теріске бұру талабына әрекет еткен ақындар болды» (М.Әуезов. 19-том. 374-376 беттер).

Мұқаң пікірін әдейі толық келтірдім. Алашордашыл ақын-жазушылардың шығармашылығын осылай түсініп, осылай айтпайынша ол кезде жазған сөзін цензурадан өте алмайтынын көрген, білген, сезген біздер, яки қолына жаңа ғана қалам ұстап, ғылым жолына түскен жастар бұдан да әрі сілтеп жіберген де шығармыз. Алдымыздағы ағалар осылай деп жатқанда бізге не жорық.

Мен мұны әдебиет тарихына арналған ғылыми-зерттеу еңбектерінен, әсіресе бәрін де сол күйінде күдіксіз қабалдап алатын оқушыларға, әсіресе орта мектепке арналған оқулықтардан да көрсете кетейін. 1949 жылы Қазақ ССР ғылым академиясының мүше-корреспонденті, профессор Х.Ж.Жұмалиевтің жалпы рекдакциясымен шыққан «Қазақ совет әдебиеті тарихы очеркінде» «Колчактың қарғылы төбеті болған ұлтшыл-алашордашыл сұрқиялардың атаманы Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаевтар бұл дәуірдегі контрреволюциялық әрекеттерінің бір саласын әдебиет майданында жүргізіп жатты» (24 бет), 1950 жылы Ғ.Мүсірепов, Қ.Бекхожин, Қ.Жармағанбетов, С.Сейітов авторлығымен орта мектептің 10-сыныбына арналған оқулықтың үшінші басылымында ХХ ғасырдағы «буржуазияшыл-ұлтшыл жазушылар пролетариат революциясының дабылы жақындаған сайын ескішілдік, керітартпа романтизм жолына түсті. Бұқарашыл топ әрі аз, әрі әлсіз еді де, буржуазияшыл-ұлтшылдар тобы әрі қомақты, әрі күшті топ еді. Алашорданың ең белсенді күштері болып шықты. Бұл топ совет орнағаннан кейін де идеология майданындағы күрестерін тоқтатқан жоқ. Бұлардың ішінен жығыла жеңілгеннен кейін ғана совет әдебиетіне келіп қосылғаны ілуде біреу-ақ» (58-бет), я болмаса М.Әуезовке арналған тарауда «1917 жылдан бастап Мұхтар Әуезов 1932 жылына шейін ұлтшылдық бағытта қалды... контрреволюцияшыл, ұлтшыл-алашорда партиясының мүшесі болды да... идеологиялық майданның барлық саласында бітімсіз күрес жүргізді» (126 бет) немесе М.Базарбаев, Б.Сахарнев, С.Қирабаев, А.Нұрқатовтар 10-сыныпқа арналған 1968 жылғы оқулықтарында алдыңғы арбаның ізімен жүрді.

Ал жоғары оқу орындарының филология факультетіне арналған «Қазақ совет әдебиеті» оқулығының авторлары М.Қаратаев, Т.Нұртазин, С.Қирабаев жаңа көзқарас, түсінік-таным ұсынудың орнына «Қазағым, елім» деп қамқорсыған байшыл интеллигенттер қазақ халқына нағыз еркіндік, теңдік берген совет өкіметіне қарсы шықты. Олар буржуазиялық «алашорда» партиясын, үкіметін құрды, буржуазияшыл бағыт, өмір программасын белгіледі. Байшыл жазушылар (Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, М.Дулатов, т.б.) азамат соғысы жылдарында шығармаларын советке қарсы, зиян келтірер рухта жазды. Революциядан кейін олар өткенді, көнені әсірелей мадақтаумен болды. Сонда әдебиеттің күнделік жұмысында олар қазақ совет жазушыларының беделін түсіруге, жұрт көзінде масқаралауға, сөйтіп өріс бермеуге тырысты» (1968. 12-13 беттер) деген ойларды С.Қирабаев 10-сыныпқа факультативтік курс ретінде ұсынған оқулығында былай тұздықтады. «Ұлтшыл әдебиетшілер (М.Дулатов, М.Жұмабаев т.б.) революциядан кейінгі жылдардың өзінде советтік идеяға қарсы шығармалар жазды, кешегі феодалдық дәуірді, хандық құрылысты дәріптеген, сол күндердің өткенін аңсап күңіреген өлең-жырлар туғызды. Әдебиеттің күнделік өмірінде олар қазақ совет жазушыларын (әсіресе С. Сейфуллин мен С.Мұқановты) жұрт көзінде кемітіп, мұқатуға тырысты.

Революциядан кейінгі қазақ әдебиетінің даму бағыты туралы сөз болғанда ұлтшылдар керітартпа романтизмді (олар оны «Мұң мен шердің сарыны бар сыршылдық» деп атады), сентиментализмді, символизмді таңдады. Бұл жол олар үшін халықтың бүгінгі өмірінен алыс тұруға, өткенді ойлап мұң мен шерге бөленуге, күрсінуге, ойындағыларын түспалдап айтуға қолайлы еді.

Жоқ, қазақтың советтік әдебиеті ол жолмен жүрген жоқ» (1973. 9 –бет) деп бір-ақ қайырды. Бұл сол кездегі негізгі тұжырым, бұлтартпас қағида болатын. Бұдан ауытқығандар талай сөзге қалып, теперішті көретін. Оны алыстан іздеудің еш қажеттігі жоқ.

Өз басымнан өткен жайды айта кетейін. 1959 жылы сәуір айында «Идейно-творческие вопросы казахской советской литературы в период ее становления (1917-1929 гг.)» деген автореферат шығардым. Соның үшінші бетінде «Советские писатели

стремились раскрыть вредную сущность произведений алашординских писателей, типа Магжана Жұмабаева, Миржакипа Дулатова и других» деген жалпы жұрт оңды-солды айтып жатқан ойым үшін жазықты бола жаздағанымды әлгінде ғана баяндағаным естеріңізде шығар.

Мұхтар Әуезовтың 1957 жылғы баяндамасына арқа сүйеп, Магжан идеалынан айырылып, саяси-әлеуметтік өмірден ығыстырылған уақытта «енді бір жүргенім де, өлгенім де» деп зарлап, өзін өлімге әдділетті. Жаңалық орнап, мәдениет ошақтары көбейе бастаған қазақ сахарасы Магжанға «кебін киген далаға айналып кетті» деген түйінді ойымды сол кездегі қалыптасқан көзқарас ықпалымен жазғаным еш дау тудырмасқа тиіс. Ал ұйымдастыру мәселесіне келгенде «ұлтшыл-байшыл әдебиетшілер «Алқа» деген ұйым ашайық деп жар салды. «Алқаның» көздеген мақсаты «негізінде бұрынғы тар ұлтшылдықты қайта тереңдетіп, қайта қалыптап, қайта нығайтам деген жол болатын» (М. Әуезовтің 1932 жылғы «Ашық хатынан» алынды. «Социалды Қазақстан» 10.06.1932.). Бірақ оның қарамағына ешкім де іліге қоймады» (Т. Кәкішев. «Октябрь өркені») деген ой айтқаным рас. Бірақ сол кезде бұдан әріге бара қоймағанымызды, қайта жұмсартуға талпынғанымызды «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты 6 кітаптан тұратын үш томды фундаментальды еңбекте жазып, жылға-жылғаның арасымен алып шықпақ болғанымыз тағы бар.

«Қазақ совет әдебиетінің алғашқы дәуірі (1917 – 1929 ж.ж.)» деген тарауды Е. Ысмайылов, М. Дүйсенов үшеуіміз бірігіп жазғанда «революцияға дейінгі қазақ қоғамының әртүрлі әлеуметтік жіктері әдебиетті өз мақсатына пайдаланбақ болды. М. Дулатов, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев сияқты ақын-жазушылар буржуазиялық идеяларды ұлтшылдық сыңайда уағыздады, әдебиетте декаденттік сипаты бар керітарпашыл бағыт тудырды» (14 бет) деп жазған тұста болған бір жайды айта кетейін.

«Аузы күйген үрлеп ішеді» деген ғой. 1959 жылы партия жиналысында, 1962 жылы кітабым шығарда Магжанды атағаным үшін теперіш көріп, айыппұл төлеген басым шыр ете түстім. Оған Есағаң сабырмен, салмақпен жауап берді.

– Бұл кісілерді атамасақ кімдермен күрескен болып шығамыз. Аумаған Дон Кихот болмаймыз ба?! – деді. Бірақ көзінен күлкі кетпей қойғанын байқап қалған әзілге шебер Мырзабек:

– Есаға, бізді өзіңіз сияқты «Буржуазный объективист» етпекшісіз ғой – деп еді Есағаң екі нығын көтере күлетін әдетіне бақты да:

– Мақтап жатқан жоқпыз, одан неге сескенесіндер, – деп тарауды әрі қарай оқи бастады: «Әрине, байшыл-ұлтшыл жазушылар ел арасында өнер-білім жаюды жақтады, феодализмнің кейбір» өрескел қылықтарын сынамай отыра алмады. Шортанбай, Мұраттардан бұлардың айырмасы осы еді.

Байшыл-ұлтшыл жазушылардың творчестволық жағынан профессионалдық дәрежеде болғанын, оқыған білімді екенін бұгүге әрине болмайды. Олардың шығармалары газет-журналдарда жиі басылып, жеке кітап болып та ел ішіне мол тарап жатты. Осы себептен де байшыл-ұлтшыл әдебиет ағымының бұл тұстағы қазақ әдебиетінде елеулі салмағы болғаны анық» (Қазақ әдебиетінің тарихы. III том. Бірінші кітап. «Ғылым». 1967. 24-25-беттер) деген ойларды «дәстүрлі қалыптасқан» тұжырымдардың арасына қыстыра айтқан болатынбыз. Оны М. Дүйсенов екеуіміз 1981 жылғы «Ұлы октябрь шұағы» деген кітабымызда бірқатар қоюлатып та бергенбіз.

«20-шы жылдардың алғашқы жартысында буржуазияшыл-ұлтшыл бағыттағы жазушылардың шығармалары газет-журнал беттерін де, жеке кітап болып та басылып жүрген-ді. Олар әдебиеттің бар жанрында жазған болатын. Бастауыш, орта мектепке арналған тіл мен әдебиет оқулықтары авторларының бір қатары солардан еді. Педагогикалық техникумдар мен халық ағарту институтының оқушылары арасында М. Жұмабаев поэзиясының, А. Байтұрсынов оқулықтарының идеялық ықпалдары аз болған жоқ. Кадрлардың аз кезінде мамандар ретінде буржуазияшыл зиялыларды партия уақытша пайдаланған болатын. Орыс тіліндегі ғылыми, көркем әдебиет кітаптарын қазақ тіліне аударуда, оқулықтар жасауда, әдеби тілдің жаңа нормаларын қалыптастыруда бұл зиялылардың аз-кем септігі тимеді деуге де болмайды» (49

бет) дегендерімізді бүгін оқып отырғанда буржуазияшыл-ұлтшыл ақындардың тарихтағы еңбектерін қазіргідей даурықтырғанымызбен сол кездегі қыспақта айтып, жазған екенбіз. Түктен хабары жоқ оқушыларды селт еткізіп, олардың шығармаларын іздеп оқуға септігіміз тигендігін енді аңғарып отырмын. Марқұм Сағат Әшімбаев, бүтінгі Жазушылар Одағының басшысы Нұрлан Оразалин, филология ғылымының докторлары Бақытжан Майтанов, Жаңғара Дәдебаев, Құлбек Ергөбеков, Серік Негімов, Алма Қыраубаева, Зейнол Бейсенғалиевтер, баспа директоры Әшірбек Көпішев менің 60-жылдардағы лекцияларымнан осы алыптардың атын кейде сынап, кейде баяндай айтқаныма тәнті болғандарын, аспаннан түскен жаңалықтай жаһаннамаға жар салып айтып жүретініне енді ғана мән бере бастадым.

Әрине, бұл ой алашшылар жайында дөрекілеу болғаны үшін кешірім сұрау мақсатымен айтылып жатқан жоқ, қайта сол кезде айтудың ретін тапқанымызға ризалық сезімі оянып отырғанын жасырмайын.

Осының үлкен бір көрінісі 1968 жылы «Қазақстан» баспасынан зордың күшімен шығарған «Қызыл сұңқар» атты әдеби-тарихи очеркімде бар. Мағжан мен Сәкеннің семинарияға түсуі, «Бірлік» қауымын ұйымдастырудағы әрекеттері, қоғамдық-саяси өмірге араласулары, Омбының қызықтары мен шыжықтары бірталай баяндала суреттелген болатын. Және жасыраны жоқ, сол кездегі лито мен өзіміздің редакторлар шошымайтын деңгейде жазғанының өзінен кінәрат тауып, талай сарсаңға салғанын қазір еске алудың өзі қиын. Сонда көрген қорлық-зорлықтарым есіме түссе қаламымды лақтырып жіберуге шәк қаламын. Сәбит Мұқановтың алғысөзіне, ҚКП Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтының директоры академик Серікбай Бейсембаевтың ресми жазған пікіріне сенбей, «Қазақстан» баспасының директоры Абай Бейсенбаевтың «өзі» оқып, зорлап отырып Ялымов Шәріпке байланысты беттерін қысқартқанын есіме алсам, зығырданым қайнап кетеді.

Соның ызасы болу керек, 1972 жылы Москваның «Молодая гвардия» баспасының «Тамаша адамдар өмірі» сериясынан «Сәкен Сейфуллин» ғұмырнамасын Қаныш Сәтпаев әруағына арнауым және өзіме пәле болып жабысқан. Ш. Ялымовты атап шығаруымның қырсығы тимей қалмады. 1974 жылы Абай атындағы мемлекеттік сыйлыққа ұсынылып, жеме-жемге келгенде Д. Қонаев әшейінгі тізімге іліктірмей, тұншықтыра салғанын біреу біліп, біреу білмейді.

1976 жылы «Жалын» баспасы ашылып, «Өнегелі өмір» сериясын бастап шығатын бірінші кітап – «Сәкен Сейфуллин» атты менің ғұмырнамам болғанда тағы да қырсыққа кездестім. Мәскеуде маршал К. Жуков бастаған әскерилер басшылары мен үлкен мемлекет қайраткерлері өздерінің естеліктерінде И.В.Сталиннің жасаған еңбектерін көтере айтып, сол кездегі басшыларға ұнамайтын біраз жайды жаза бастағанда тарихи қайраткерлерге арналған шығармаларға қысым көрсетіле бастады. Біздің Орталық Комитет «Олар совет өкіметі үшін күресті» деген серияны жауып тастады. Алғашқы саны шықпай жатқан «Өнегелі өмір» сериясының жоспарында тұрған «Сәкен Сейфуллин» мен «Қаныш Сәтпаев» шығарылмасын, бұл серия өзінің өмірін бастамасын деген қаулы алынды. Сол уақытта теріліп, корректурасы жүріп жатқан «Сәкен Сейфуллинді» орышадан, яғни Мәскеуде шыққанының аудармасы ретінде жариялауға тура келгенін айтудың өзі ұят.

Бір қызығы өзімнің кітапханамда да, мұрағатымда да осы ұзақ сонар әңгімеге арқау болып, қалың оқушыға 2500 данамен тараған кітабым жоқ болып шықты. Тамыр-таныстарға, іні-бауырларға телефон шалсам, ол кезде біз Алматыда болмақ түгіл, дүниеге келгенде жоқ едік қой деген бірнеше жауап алдым. Үкіметтің кітапханаларында бар екені даусыз деп әуелі өзіміздің кітапханаға бардым. Теп-тез, не бәрі 3-4 минуттың ішінде қолыма тиді. Бөлмеге келіп қарасам 17-бетте «әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың кітапханасы, Библиотека КазНУ им. аль-Фараби» деген сопақшалау таңбаның үстіне 088024 деген санды бұрыштай көкіл сиямен қол қойылыпты. Таныс адамның қолы-ау деп кітаптың бірінші, яғни ішкі мұқабаға көз салсам, төртбақтау таңбада «сый сарту, дар» деген белгінің шетінде «Т.Қожакеевтен» дегенді оқып, төменгі жақтағы ашық жерге қошқармүйізден төрт бұрышын айрықша шешкейлеген экслибрисстің (жекеменшік штамп) ортасына «домашняя библиотека

Кожакеева Т.К.» деп жазылыпты. Оның сол бұрышынан көкшіл сиямен филология ғылымдарының докторы, ұзақ уақыт журналистика факультетінің деканы, келе жатқаны анадан білініп тұратын Темірбектің қолы қойылыпты. Осы көкшіл сия қалам кітаптың өн бойына белгі соғып, алаш қайраткерлерімен идеялық тартыс, әсіресе Мағжан Жұмабаев ағы аталатын тұсқа ұқыпты белгі соғып, мәтіннің астын сызып қойыпты. Қазақ совет әдебиетінің «дамуы жайында бір қыдыру пікір айтқан Ғаббас Тоғжанов Мағжан өлеңдеріне ұлтшылдармен сарындас, ішкі ойы қабысып жататын пікірлер айтты» (37-бет), «Мағжанның жұмбақты өлеңдері» (38-бет) дегеннің астын сызып, «Сәкен Сейфуллиннің 1921 жылы жазған «Ендігі ақынның сандырағы» дейтін саяси сатирасы Мағжанды және оның өлеңдерін әжуалаған алғашқы көркем шығарма болды» деп алады да. Семейде шығатын «Қазақ тілі» газеті «Күйігіміз» деген өлеңмен жауап қайтарды.

МЖ. МЖ. МЖ болып қаңғырған

Сорлы ақын семіздерді сағынған

немесе «ұлы тілмен шағылмаймыз» деген жолдарды баттита жазып қойыпты. 42-беттегі «Мағжан Жұмабаевтың «Тоқсанның тобын» жазғанына ерекше назар аударған жөн, өйткені ол ұлтшылдық идеологияның қандай тактикалық тәсілдерді қолданғанын айқын көрсетеді» дегенге де белгі соғыпты. Кітапта осындай сызықтар едәуір.

Мен бұл белгілерді әдейі келтіріп отырмын. Оқушы қолына тиіп, оқылған еңбек кімге болса да ой салары хақ. Оның үстіне менің екінші, оппонентім болған атақты сыншы Мұхаметжан Қаратаевтың 1959 жылы «бұл дәуірдің арнаулы зерттеушісі де болмаған, оның фактыларын қазбалап іздеуге ешкімнің де батылы бармаған. Бұл дәуірге келгенде кім болса да аяғын аңдап басып, қауіпсіз жерлермен сырғытып өтетін» (Мерей. 2002. 2 том. 310 бет) деген ойы өзі журналист, баспасөздің не екенін, литоның қандай қырағы екендігін білетін Темірбек Қожакеевтің, біріншіден, байшыл-ұлтшыл әдебиетшілер, ақын-жазушылар жөніндегі пікірлерді біліп алуға ұмтылысын аңғартса, екіншіден, өзінің оқушы ретіндегі «ішкі литосының» қалай жұмыс істеп отырғандығынан хабар береді. Сондықтан алаш қозғалысы ақталғаннан кейін біліп те, білмей де оңды-солды бүгін сөз сапырып жатқандардың көбі ұят-аят дегенді былай қойғанда, коммунистік идеология билеп-төстеген кездегі қиыншылықтан, азап-бейнеттен хабары жоқ немесе бұлаңқұйрық жарамсақтар демеске шараң қалмайды.

Кітаптың Темірбек данасын мұқият парақтап отырып, 1962 жылы жыртылған төрт парақтың екеуін әзер таптым. Содан кейін ерінбей-жалықпай әлгі кітапханаға қайта барып, басқа данасын сұрадым. Алғашқыдай емес, қойманың ішінде кітапханашы едәуір бөгелді. Әлден уақытта жұлма-жұлмасы шыққан данасын алып келді. «Осы ғана екен, басқасы жоқ» деп ұсынды. Кітаптың мұлжаланғанына қуандым. Өйткені баяғыда Әзілхан Нұршайықов Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының 1942 жылы шыққан бірінші томын майданға ала кетіп, солдаттарға оқуға бергенде мұлжаланып қалған данасын Мұқаңа көрсеткенде «Өзім қатыспасам да, сен майданға барып келген екенсің ғой» деп кітабын көкірегіне басып, ніскеген уақытта «Ой, мынада оқ-дәрінің ісі мұңкіп тұр ғой» деп жақын отырған студентке піскеткені есіме түсіп, рахат сезімге бөленгенімді жасырмай-ақ қояйын. Оқылған екен деп риза болдым.

Кітаптың орта тұсынан 30 шақты беті жоғалып кетіпті. Оны көріп тұрған кітапханашы сопақшалау келген штампты екі бетке соғып, келесі оқушыдан бұл беттерді сұратпайтын амалын жасады. 96-97 беттерде бір кінәрат барын аңғардым. Темкеннің данасын қайтарып бермей, әзер болса үйдегі белгі соққан даналармен салыстырармын деп пәтеріме оралдым. Өзім де аз уақыт баспада қызмет істеп, жыртылған беттердің қалай жапсырылатынын білетінмін. Түп жағынан болар-болмас түбіршек қалдырып, жаңасын білдірмей жапсыратын. Тіпті ол жерді сипалағанда саусаққа ілігіп, белгі беріп жататын. Екінші бетті таба алмауымның да сырын анықтадым. Баспада 16-бетті бірден дайындап, 17,35,49 сияқты беттердің етегіне 2.3.4. деп цифр жазып, алдындағы бетке желімдеп те жібереді. Менің жоғалтып,

ғаба алмай отырған беттерім осындай өліараға кезіккен екен. Тұтас қағазға басып, мүлдем байқатпай жіберіпті.

Үйге келген соң арыз жазылып, талай белгі соғылған екі дананы алып, Темірбек данасымен салыстыра оқып, әйтеуір таптым-ау. Мені сонау ХХ ғасырдың алпысыншы жылдарында өуре-сарсаңға салған, баспа басшыларына «осындай пәлесі бар кітапты қалай өндіріске жібердіңдер» деп сөгіс бергізген және өзіме төрт жыртылған беттің шығынын қаламақымнан ұстатқан кітаптың пәлелі жерлеріне қайтадан үңілдім. Оның қайсыбірі алдыңғы баяндауда келтірілді де, бірақ қалай жөнделіп, идеология шартына қалай жымдастырылғанын аңғаруға мүмкіндік беретінін ескеріп, қайталау болса да үзінді келтірейін деп отырмын.

«Октябрь революциясы әдебиетке қандай олжа салды?» деген проблемаға Жүсіпбек Аймауытов: «Төңкеріс бір жағынан желдеткен үндеу кіргізсе, екінші жағынан уайым-қайғы кіргізді» десе. Жекен Сәрсембин: «Төңкеріс қазақ еліне өз тарихы тудырмаған жат төңкеріс еді. Айқай, ұранның желі көтерілді, тарихқа бейімделген әдебиет болған жоқ» деді, ал Тікен деген біреу (кім екенін анықтай алмадық Т.К.) шеберлік өте кем, көбі айғай, еліктеу, әдеби ұрлықпен жазылған интернационализм бағытындағы әдебиет пайда болды» деп білген тұсты бүйірінен баттита сызып, мәтіндердің астына белгі соққан көк қарындаш «жөнделеді» деп жазыпты. Ал қою қаракөк қалам осы араға иректете белгі соғып, сұрақ белгісін қойыпты. Ал маған қамқоршы болған көкшіл сны қарындаштың несі «Тарихты айтпай, несін айтады? Онда ғылым бола ма?!» деп өзінің жетелілігін танытыпты.

Ал енді осының түзетілгені оқушы сіздерге қандай күйде жеткенін келтірейін. «Октябрь революциясы әдебиетке қандай олжа салды?» деген проблемаға Жүсіпбек Аймауытов өзінің теріс көзқарасымен әдебиет тағдырын ойлағансып, төңкерістен кейін уайым-қайғыға батқан ұлтшыл ақындардың шерлі өлеңдері мен поэзиялық қасиеті мен ұран өлең жазушы кедейшіл ақындар көбейді десе, Жекен Сәрсембин айғайдың желі көтерілді, тарихқа бейімделген әдебиет болған жоқ деді, ал енді тағы біреу (кім екенін анықтай алмадық дегендегі Тікен есімін алып тастапты, Т.К.) «шеберлік өте кем, көбі айғай, еліктеу» деген мазмұндауды беруге мәжбүр болған екем. Цитаттың орнына мазмұндауды бергеннен ой жүйесі бұзылмағанмен, өткірлігіне нұқсан тигені сөзсіз. Осындай «жасықтармен» де күн көргенімізге құдай тәубе!

Алпыс үшінші беттегі В.И.Лениннен алынған цитатта «халық» деген сөз «жалық» болып қате терілгені осы жолы түзетіліп берілді. Және бұл беттің жыртылғанын таба алмауымның бір сыры баспагерлер түбіртеккі мүлдем кішкентай қылып, өліара тұсқа дәл келгеннен соң 64-65 беттерді әдемілеп жапсырып, мүлде аңғартпай жіберіпті.

Ал екінші жыртылған бетті оп-оңай тауып алдым, өйткені көзге түсіп, саусаққа білініп-ақ тұр. Мағжанның «Шойын жол» деген өлеңінің толық мәтінін келтіргенмен «өзімнің ішкі литомның» талабымен үш-ақ жолын қалдырып «С.Мұқанов. ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті. 1932 ж. 352-353 беттер» деген сілтемемен қиямет көпірінен өтіп кетемін деп қулық жасағанмын. Бірақ ОК-да, Лито да менің ондай «пысықтығыма» пысқырып қарамай Мағжан «Түрксіб пен Ақмола темір жолын көшпелі тұрмыстың шырқын бұзып, ен сахараның берекесін қашырады деп түсінді де, жаңалық атаулыға, оның ішінде техникалық жаңалақтарды қазақ елін жұтып қоятын жалмауызға, таптап кететін аждаһаға, жарып тастайтын қара қабанға теңеді» деп түзеттіріп, эмоциялық әсерін әлсіреткен еді.

Саясат баққан қулар Мағжанның атын ататпау, өлеңінен үзінді алдырмау мақсатын көздегенде әлгі түзетілген 83-беттің жалғасы, бір қағаздың екінші беті болып тұрған 84-беттің Мұхтар Әуезовтың 1957 жылы Октябрь революциясының 40 жылдығында жасаған баяндамасынан алынған ұзақ цитатқа, әсіресе: «өзі қазақ сахарасында өскен Жұмабаев ақынға оның туған өлкесі қорқынышты, өлі дүние тәрізді сезіледі.

Сар дала бейне өлік сұлап жатқан

Кебіндей ақ селеулер бетін жатқан, –

дейді. Осылайша сахараны сөз етсе, талай рет өлім күйін құлақ күйдей қатар күңгірентеді» деген ой да, келтірген өлеңнің екі жолы да мен келтірген, жыртылып

өзгертілген үш жолдан әлдеқайда зәрі, әлде қайда әсерлі екеніне тиіспенгі. Тегінде Мұханның қолынан шыққанына тістері батпағаны ма, әлде қайтыс болғанына жыл толмай жатқан ұлы адамға деген аяушылығы ма, әлде жаңадан талпынып келе жатқан біздерді мұндай идеялық шалыс қадамдардан сақтандырып, алашшылдарды орыңды-орынсыз өз сөзімен сөге беруге бойын да, ойын да үйрете берсін дегендері ме екен.

Осы сөздерді жазып болғаннан кейін аңғардым. 83 пен түзету кіргізілетін, яғни жыртылатын 96 бет бір буманың (листің) ішінде болған соң 83-84 пен 95-96 беттерді қайтадан теріп, ақшыл қағазға білдіртпей түзетіп жіберген екен. 96-беттен Мұхтар Әуезовтің «Қилы заман» повесінің атын өшіртіпті. Осы беттің бәрі Мұханның идеялық көзқарасына арналып, «теріс идеологияның әсері бірқыдыру шығармаларында орын теуіп, «Қилы заман» повесімен сарқылды» дегеніме қаракөк сиялы қалам «Қилы заманның» астын сызып, «Изыятъ, явно нац. (националистическое дегені ғой Т.К.) произведение» деп жазыпты. Ал көк бояулы қарындаш дөңгелете белгі соғып, «алынады» деп жазыпты. Сонымен, қанша классик болса да, ел-жұртын өкіндіріп ана дүниеге аттанып кетсе де сталиндік және лениндік сыйлықтардың лауреаты, ұлы Мұханның «Қилы заманы» жарамсақ төрелерді айналып өте аламапты. Әлгі көк бояулы қарындаш келесі 97-бетте аталған «Қилы заманды» тағы да дөңгелетіп астын сызып, «алынады» деп жазып қойғанын баттита сызғанынан болар, бұл жердегісі аман-сау «Қаралы сұлу», «Сыбанның моласында» деген шығарма атауларының қатарында қалыпты. Тегінде көк бояулы қарындаштың «рахымшылығын» «бұл әңгімелерді жансыз, қатып қалған әңгімелер деп атауға болады» деген пікірді туғызған болар. Қалай дегенмен 95, 96, 97 беттердегі белгілерден аяқ алып жүре алмайсың. Әсіресе сұр қарындаштың несі «Х.Е» кітап беттерінде тайраландап, баттита сызуга ерінбепті де, 97 беттің томенгі пұшпағына «бұл пікір ұтымды пікір емес» деп жазылты. Ал маған жәрдем қолын созған «Ғ.М.» «басы артық ештеңе жоқ! «Дұрыс!», «Шындық қой?!» деп үш жерге жазыпты. Айналып-үйіріліп келгенде кітаптың екінші тарауы, яғни «Әдебиеттің көркемдік әдісін игеру жолында» деген теориялық-көркемдік тұрғыдан өзімді мықтап әуреке салған, М.Әуезовтің 20-жылдардағы әңгімелері «сыншыл реализм дәстүрінде жазылған» дегенім үшін «әуезовшілер» мені Мұхана «оппозициядағы зерттеуші» дегізген тұсқа мықтап шұқшыпты. Мұндайды басынан кешпегендерге дүниенің бәрі оңай, жарқырап тұрған күндей болып көрінеді ғой.

Жарайды, бұлар ғылым жолындағы ізденістердің әлегінен-ақ болды дейік. Ал төртінші жыртылған бетке не жорық. Ол 148-беттегі «нанай, якут, ойрат, хақас» деген халық атауларының ішінен «ойратты» көк қарындаш қаһарына алып, «жөнделеді. Горно-алтайский» деп жазыпты. Алғашқы арыз жазушы пенде, яғни Сағынғали Сейітов ақындығын былай қойғанда, тырнақ астынан кір іздеуге өте шебер, бір кебісті бір кебіске кигізіп, жұрттың үрейін ұшыруға келгенде алдына жан салмайтын (әруағы кешірсін) жан еді. «Ойрат» атауының жазығы – татарды – ноғай, ұйғырды – тараншы» деп мазақтайтын атаулар сияқты ойратты әдейі бұрмалап, тарих бетінде қаралап көрсетуге бағытталған саяси қате деп литодағылардың есін шығарған-ау дәуде болса. Өз көлеңкесінен өзі қорқып, әркімнен саяси күдікті бірдемелерді іздеушілер, әр шығарманы аңдып отырғандар дегендерін істеп, бетті жыртықызды. Жалғанда білімсіз жәреуке адамдарға еш нәрсені түсіндіре алмайтының еріксіз «Оңаша отау» атты кітабымның қалай шыққанын әңгімелетейін деп отыр.

Осымен тұңғыш кітапты шығарудың қиямет-қайымы аяқталды. «Х.Е» мен «Ғ.М.»-ның кім екені де анықталды. Басында «Х.Е»-нің кім екенін білмей, сондай есімді ақын-жазушыларға сақтана қарап жүрдім. Тіпті әуелінде Хамит Ерғалиев емес пе екен деп те ойлап қалдым. Өйткені 1960 жылы досым Зейнолла Қабдоловтың анасы қайтыс болып, қырқы ма, әлде жылы ма, әйтеуір осындай көңілсіз сәтте Хамит Ерғалиевпен «ұстасып» қалғаным бар. Соның есесін қайтарайын деп алғашқы кітабым «Октябрь өркеніне» ұнамсыз пікір туғызатын сызықтар жасап, қорытынды ойын кітаптың соңғы бетіне жазып қойғаны ғой деп жүрдім.

Литоның бастығы Әбдірашит Шалабаевтың – «Мә, мынау саған ескерткішім болсын, байқап жаз» деп берген кітабымдағы сұр қарындаштың, жазғанын жақындау

жолдастарымның (қазір атын ұмытып отырмын) біреуіне көрсетіп ем, газет-журнал төңірегінде көзі қаныққан ол «Х.Е» – Хамза Есенжанов деп бірден айтты. «Мен қолтаңбамен таныспын. Осылай мөлдіретіп жазады және ылғи бояулы қарындашты пайдаланады» деп мені әбден сендірді. Мен бұған қатты ойланып қалдым. Өйткені «Ақ Жайық» дилогиясының екінші кітабына, әсіресе Орал қаласында Бақытжан Қаратаевқа қарсы болған әсіреқызылдардың іс-әрекеті шындықтан алыстау болған соң, ұнатпаған мақала жазып «Қазақ әдебиеті» газетіне апарып бергенмін. Бірақ ол жарияланбады, тегінде «объектінің» құлағына жетіп, «ұйымдастыру шаралары» ұйымдастырылған болса керек.

1961 жылы «Сәкен Батыс Қазақстанда» деген мақалам Орал қаласындағы «Октябрь туы» газетінде 25 ақпанда жарияланған-ды. Сонда Жымпиты – Қаратөбе жағында болып, біраз жайға қанығып қайтқанмын. Олар қалам ұшына іліккен-ді. «Әдебиет майданы» журналында «Өлеңті жағасында» деген әңгіменің авторы Хамза Жүсіпбеков дегенімде (өйткені арқада Сіленті мен Өлеңті деген өзендер бар) «Жоқ, ол менің – Хамза Есенжановтың шығармасы» деп «Социалистік Қазақстан» газетінің бір пұшпағында «дәлдік керек» ызғарлы деп қағытып өткен-ді.

Өмір болған соң ұнатсаң да, ұнатпасаң да, адамдар кездесе береді ғой. Есімде жоқ, қонақта ма, әлде серуендеп жүргенде ме кездесіп қалдым ба, әйтеуір Хамза ағайдың «Сенің әдебиет тарихымен айналысқаның, әсіресе Мұхтар Әуезовтің 20 жылдардағы әңгімелеріне көзқарасың қызық екен» дегеніне одырая және тандана қарағаным бар еді. Өйткені алғашқы кітаптағы сұр қарындаштың ізі өші бар адамдай сызып, тұқырта жазғандары әлі есімнен шықпай жүрген кезі еді. «Басымды шайқап» қасынан кеткенім бар-ды. Сондықтан, әруағы кешірсін, «Х.Е»-ні Хамза Есенжанов деген ойдан бүгін де безе алмаймын.

Ал «Ғ.М-ға» келер болсақ, ол филология ғылымдарының докторы, тіл білімінің үлкен гұламасы, Есмағамбет Ысмайыловтың жан жолдасы Ғабиден Мұсабаев екенін өзі айтқан. Менің кітабымды ұқыптай оқып, «Зерттеу жұмысын осылай жасағаның дұрыс» деген пікірін айтқан. Оның үстіне лито бастығы Әбдірашит Шалабаевпен ағайындастығы, жерлестігі бар болатын. Әруағыңнан айналайын, Есаған арқылы біреуін сырттай, екіншісін іштей жақтасқа айналдырудың арқасында мүлдем шығартпауды көздеген пәле-жалаларды аяқ асты етіп, тұңғыш кітабым жарық көріп еді.

Енді әйтеуір совет дәуірінде кітап шығарудың қияметі әңгіме болған соң бір кітабымның бес жыл әуре-сарсаңға салғанын да айта кетейін. 1976 жылы өзімнің 50 жылдығыма бағыштап қазақ әдебиеті сынының жанрлық қалыптасуы жайындағы «Оңаша отау» атты монографиямды «Жазушы» баспасының 1977 жылғы жоспарына еуірімдеп жүріп кіргізіп ем. Жоспарға ілігудің өз азабы мен машақаты белден асып жататын, әйтеуір сәті түсіп, 1972 жылы «Көркем әдебиет сыны туралы» партия қаулысы шыққаннан кейін Қазақ ұлттық университетінде 1964 жылдан бері сын туралы дәріс оқып жүрген арнайы курсым міндетті оқу пәніне айналды. 1971 жылы әзер шыққан «Сын сапары» монографияма жалғастырып, қазақ әдебиеті сынының тарихын жазамын ғой деген ішкі есеп те болды.

Баспаға апарып берген қолжазбамды Мұқағатжан Қаратаевқа жабық рецензияға беріпті. Мұхан 1976 жылы 10 мамырда ұнамды ойын, яғни «Бұл қазақ әдеби сыны мен әдебиеттану ғылымы туралы жан-жақты сөз еткен қомақты зерттеу екен. Бүгінгі қазақ әдеби сынының тар жол, тайғақ кешу тарихын әрі шолып, әрі терең бойлап тексерген осынау зерттеудің жарық көру қажеттігі ешбір күмән келтірмесе керек» (Т.Көкішұлы. Мерей. 2002. 1 том. 224 бет) деп машинкаға басқанда 454 беттік, яғни 20 баспа табақ қолжазбаны мұқият оқып, тіпті өзінің тиісті тұста ескерілмей қалғанын да сездіре отырып, «бұл зерттеуі қазақ әдебиет сыны мен ғылымының тарихи кезеңдерін тану үшін ғана емес, бүкіл қазақ әдеби процесін тану үшін де пайдасы бар құнды кітап болмақ. Сондықтан айтылған жайларды ескеріп, әлі де азын-аулақ жұмыс істеп жетілдіргеннен кейін басып шығарса нгі іс болмақ» (сонда, 228 бет) деп ағалық ақылын ғылыми парасатпен айтып, ұнатқан рецензия беріпті.

Осы ойды пысықтау мақсатымен филология ғылымдарының докторы, үлкен

әдебиетші Мырзабек Дүісеновке жабық рецензияға тағы беріпті. Ол «Сын тарихы, оның даму кезеңдері туралы мұндай еңбек қазіргі кезде керек-ақ. Еңбекті баспаға ұсынуға болады» (Сонда, 233 бет) деп 1976 жылы 27 қыркүйекте жазып беріпті.

Осындай ғалымдардың ой-пікірлерінен кейін кітап шықпайды деп кім ойлаған. Анда-санда сұрастырып қоямын. «Болады ғой» деген жауап та аламын. Жеке ғалымдарды қойып, енді М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтына рецензияға жіберіліпті. Оны институт дирекциясының тапсыруымен филология ғылымдарының докторы, институттың аға ғылыми қызметкері Файзолла Оразаев рецензиялапты. Ол мұптақым ғалым екен. «Оңаша отау» атты қолжазба жайлы пікір. Т.Кәкішев «Оңаша отау» қолжазбасы. Жанры – сын-зерттеу, көлемі 453-бет. 1978 жылдың жоспары, «Жазушы» баспасы» деп айтар пікірінің алдына баттита жазып, «Қолжазбаның мақсаты – көркем сынымыз өткен ауыр жолды көрсетіп, оның өсу эволюциясын, даму сатыларын, қалыптасу сәттерін әңгімелеу. Қысқасы – сынның тарихы» деп (233-бет) бастайды да, 11 ескертпе жасап. «Қорыта келгенде айтарымыз, қолжазба кітап етіп басып шығаруға татырлық. Кітап болып шықса баспаға да, авторға да абырой әкеледі деген сенімдеміз» (Сонда, 238-бет) деп ой түйіпті.

Редакциясы жүріп жатқанда «Жазушы» баспасының бас редакторы, шекара қызметінің майоры, ақын Есет Әукебаев кеңес өткізді. Біраз адамдар жиналды. «Барсын, шықсын» деген шешім болды. Қуанып жүрмін. Кітаптың өндіріске кетуі созыла берді. Бір редактордан кейін екінші, үшіншісі келіп «анау-мынау жерлері бар екен, қолжазба бас редакторда жатыр» дегенді айтады. Есет ағайға кірдім. Ыржып күледі. «Осындай тақырыпқа неге барып жүрсің, қызық екен өзі, 20-30 жылдары сынға араласқандар көп болыпты ғой, солар қазір неге көрінбейді?» деген сауалдар қойып, менен біраз адамдар жайында мәлімет алды. «Әйтеуір, алашордашылар емес қой өздері» деп те қояды. «Жібереміз, жібереміз» дейді. 1977 түгіл 1978 өтіп, 1979 жылға жақындап қалды. Тағы да редакциялық кеңес болып, Е.Әукебаев осы жолы өзі пікір айтты. Жиналғандар «Өндіріске жіберілісін» деген шешімді қайтадан алды. Енді кететін шығар деп жүрмін. Астына тас байлап қойғандай қолжазбам жылжымайды. Есет ағайға тағы да кірдім. Біреуден жауап күтіп отырмын деп қалды. Оның кім екенін сұрай алмадым.

Енді партиялық позициясы мықты, 50-жылдардағы науқандардан қалыспай, өз сөзімен айтқанда, «ұлтшылдықты әшкерелеу науқаны әр салада дүниенің бәрін қопарылыстап» жатқан заманда (С.Қирабаев. Өмір тағлымдары. (Естеліктер). Алматы. «Білім», 2006, 90-бет) белсенділік танытқан және менің «Сын сапары» деген монографияма «Ұлт мәдениетін көтереміз деген сылтаумен оларды қамшыта көрсету партиялық принципке де, ғылым талабына да қайшы келеді. Кәкішев жолдастың революцияға дейін сын туды деп отырған материалдарын қарасақ, эстетикалық дәрежесі әлсіз, өрісі жұпыны жарнама хабарлар мен рецензиялар, кіріспе мақалаларды көреміз. Олар – әлі сын емес, сындың тууына дайындық жолындағы дүниелер. Мына күйде бұл еңбектің кітап боларлық салмағы аз, өз бетінше басуды көтермейді» (Сонда, 136-137 беттер) деп жайсыздау жасырын рецензия бергеніне қарамастан кітабым 3700 дана болып 1971 жылы шығып, «Менің ұлы редакторым» деп автограф берген жас, қазір бас жазушы Қабдеш Жұмаділовтің жәрдемімен шығып еді.

«Сын сапарының» жалғасы «Оңаша отау» атты монографияға Серік Қирабаев тағы да бас редактор Есет Әукебаевтің өтініші бойынша жабық пікір беріпті. Бұлардың бәрін сол кезде қолға түсіріп, мұрағатымда сақтап, 2002 жылы «Мерей» деген атпен қалың-қалың екі том етіп жариялағанмын. Қағазға деген ұқыптылығымның пайдасын көріп отырғанымды аңғарған боларсыздар.

1977 жылдың жоспарынан қалып, әуре-сарсаңға салған «Оңаша отау» 1980 жылы 3-маусымда Серік Қирабаевтен қайтып оралыпты. «Кітапқа баспаның бас редакторы Е.Әукебаев жолдас үлкен рецензия жазған екен (өзі бастық болып отырған адам қарамағындағы дүниеге рецензия жаза ма, не істесе де қолында ғой. Тегінде бұл рецензия емес, жоғары жаққа жолданған мәлімдеме демеске шараң жоқ – Т.К.) маңызды-маңызды үш ескертпе жасапты. Үшеуі де орынды. Бұл күйігіндегі қолжазба ол кінәлардан тазарған. Бірақ автордың жөндеуі арқылы емес, редактордың текстің

ара-арасынан қысқарту түрінде өңделген» (239 бет) дегені менің әлгіндегі күдігімді растап, бас редактор өзінің теріс ойына Серікті серік етпек болған-ау тегі. Бірақ шындық оған жол бермеді.

Обалы нешік, Серік те сығалай қарапты. «Кітаптың бірсыпыра жұмалаудан өткен түрі бар. Қадағалап оқыған адам оны байқамай қоймайды. Жүйелі жалғасып келе жатқан пікірлердің үзіліп кететін тұстары, әлсіз көрінетін кездері көзге түседі. Бұл сірә, кітапта болған қысқартулардың әсері сияқты. Жоғарыда аталған пікірлер мен материалдардың үзік-үзік көрінетіні содан болса керек» (240 бет) дегені мені жақтағандық деп түсініп, ішім біраз жылып қалды.

Есет Әукебаевтің «рецензиясы» менің қолыма түскен жоқ, бірақ бірнеше рет редакциялық кеңес өткізгенде шұқшня, қазбалай пікір айтып, сұс көрсеткен деректердің қайсы бірі Серіктің пікірінен айқын сезіледі. Мәселен, «Ғаббас Тоғжановтың сыншылық қызметіне қатысты Е.Әукебаевтің пікірлерін (ол С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, М. Қаратаев пікірлеріне сүйеніп айтыпты) мен өз басым құптаймын. Ол – өте қайшылықты фигура» (240 бет). Қайшылықты қайраткер, «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы болған кезде Голощекиннің оң қолы болып, қазақ зиялыларына күн көрсетпегенін, қазақта пролетариат әдебиеті жоқ, болмайды деген көзқарастағы сыншы екенін осы кітапта талдай отырып, қалай дегенмен қазақтың алғашқы профессионал сыншысы болғанын, бірнеше кітап, жинақ шығарған дарын» депті. Менің бұл пікіріме Есет ағай қарсы емес, алайда Ғаббастың «Мағжанның ақындығы, Жүсіпбектің сыны» деген еңбегінің ызғарынан шошу басым. Совет дәуірінде Мағжанның аты аталса, бізге бір пәле төніп келе жатқандай шошынушы едік қой.

Кітабымның өндіріске кетпей жатқанын айтып, жәрдем алайын деп Баспа комитетінің бастығы, бүгінгі филология ғылымдарының докторы, орысша-қазақша бірдей жазатын сыншы Шерияздан Елеукуновке бардым. Жылы қабылдай бастады, өйткені университетте бір кезде оқып, Орталық партия комитетінің идеология жөніндегі хатшысы Саттар Имашевпен жолдас екендігімді ескерді ме, орнынан тұрып, мәдениеттілік танытқанынан үміттеніп қалдым.

– Ия, ия, жәй келмеген боларсыз? – деген соң Е.Әукебаевтан төрт жылдан бері көргенімді айтқанымда көзінен күлкі кетпеді. «Ия, ия, сонда неден секем алады» дегенге Ғаббас Тоғжановты сыншы ретінде танығысы келмейді, ал оның «Мағжанның ақындығы, Жүсіпбектің сыны» деген еңбегінің атынан да, затынан да шошиды деген кезімде орнынан тұрып кетіп, «олар алашордашылар ғой, әрине айтуға болмайды. Оларды насихаттауға жол бермейміз» деп едірейе қалғанын көріп, «Е, бар пәлені, ішкі литоны күшейтіп отырған сен екенсің ғой» деп, сөз таластырмай шығып кеткенім де есіме түсіп отыр.

Мынадай ұдықтасқан пікірлерді естіген соң Ғаббасқа арналған тараудың жартысына жуығын қысқартуыма тура келді. Өйткені жылы лебіз білдіру былай тұрсын, Серікше айтқанда «Ғаббас еңбектерін тек тұрпайы социологиялық сынға жатқызу жеткіліксіз. Оның социологиялық пікірлерінің ар жағында оңшылдық жататын. Ол ұлтшылдықтың сойылын аз соққан жоқ» (240 бет) дегендерден құтқарып алу өте қиын болды. Осындай түсінік Ғаббас байғұстың зерттелмеуіне, еңбектерін қайтадан жариялауға мүрсат бермей келеді. «Мектеп» баспасында жетекші қызметтерді атқарып жүрген Лұқпан Асылұзақ диплом жаздыртып, мақала бастыртып ем. Ол «жалқаулығын» сылтау етіп, бастаған игілікті де сауапты істі аяғына жеткізбей қойды.

Ғаббас Тоғжановтың жыры мұнымен біткен жоқ. Жалпы, кешегі күнді жазып отырған соң оған қатысқан адамдардың аты-жөні аталмай тұрмайды ғой. Өзі анық білмейтін фамилиялардан Есет ағай қатты қорықты. Әуелі алаш, кейін совет қайраткерлері қызыл қырғынға ұшырап, жүз он мыңы тұтқындалып, жиырма екі мыңы атылып кеткенінен хабары бар, бірақ анық түстеп білері аз ҰҚК майорына жан-жағы толып тұрған «жау, алаш» болып көрінеді екен. Әйтеуір таласып-тармасып Ғаббасқа байланысты 6-7 беттей ойымды өткіздім-ау.

Аты аталған, өзі білмейтін есімдерден шошитын мінез Серіктің «автор ма, әлде кітапты қысқартқан редактор ма, кейде тіпті өз атымен атауға да бармай жалтақтайды» (240 бет) дегені Халел Досмұхамедовтың «Казахская народная литература» деген

еңбегін ататпай қойғанынан туған «жалтақтық» еді. Сөріктің «мақтамдай да, тағтамдай да фактыны факт үшін айту айып емес» деген пікірі ішкі литоларымыз – баспа редакторларын ептеп болса да жібітті. Сондықтан «Кітап – көп талқыдан өткен, көп қаралған еңбек. Ол жөнінде айта беретін де ештеме жоқ сияқты. Оның басылуға дайын екендігі дау тудырмайды» деп әдебиеттің бас литосы 1980 жылғы маусымда қорытынды жасағаннан кейін кітап өндіріске кетті деп ойлап қалмаңыздар. Маған редактор болған ақын Есенбай Дүйсенбаев төрт жарым жылда, яғни 1981 жылдың 15 қыркүйегінде кітапты өндіріске тапсырды. 1981 жылы 9-желтоқсанда шығуға ұлықсат етілген кітапты орта жолда тағы біреулер жұмалап қоймасын деп алғашқы да, енді қол тигізуге болмайтын подписной корректурасын да өзім қадағалап оқып, баяғы жнырма баспа табақтан 11,7 ғана көлемі қалып, 1982 жылы 8000 данамен шықты.

Кітап дүкеніне түсуін асыға күтіп жүрдім. Екі-үш дүкеншіге телефон соғып, «келді» деген соң тоқсан тиын тұратын кітабымның он шақтысын сатып алып, қуана қушақтап үйге келдім. Баяғыдан бері кедергі жасап, бас редакторды шошылтқан тұстарға көз салсам, көрінбейді. Қасқыр тартқандай не сөйлемі, не ойы шорт үзілген тұстарға тап болдым. Ішім удай ашып, не істерімді білмей отырып түгелдей қайтадан оқып шықтым. Қай жерлерін қасқыр тартқанын көрсететін беттерді белгілеген кітабымды архивімнен таба алмай қор болып отырмын. Ал енді 224 бет болып шыққан еңбегімді қайтадан оқуға, сөйтіп жұлынған жерлерін көрсетуге құлқым соқпай отыр. Өйткені бұл еңбек тәуелсіздік келгеннен кейін қатты өңдеуге түсіп, жоғары оқу орындарының міндетті пәніне айналған «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» деген оқулықтың екі-үш тарауы болып жұтылып кеткен-ді.

Бес жыл бойы азапқа салғанымен қоймай, мемлекеттің басқа баспасына дайын болған еңбектерімді ұсындырмай қойған-ды. Сол кезде баспа комитеті бір автордың жылына бір-ақ кітабын ғана шығаратын. Ебін тапқандар әрине осы бес жылдың ішінде екі-үш дүниесін шығарып та үлгерген-ді. «Оңаша отауымды» құшақтап, өділдік іздеуге кірістім. Бірден Орталық партия Комитетіне баруға жүрексіндім. Алдында бір барып, идеология жөніндегі хатшы Кәкімжан Қазыбаевқа «Мына баспа төңірегіндегілерге өздері анық білмейтін адам аттары кездесетін болса, алашорда болған шығар деп үркеді. Заман түзеліп келе жатыр, солар Гитлерден де зұлым емес қой» деп айтқанымнан жаздым. Мен кеткеннен кейін ол қауіпсіздік мекемесіне алаш партиясына мүше, «Алашорда» үкіметі төңірегінде болғандардың тізімін жасатып, баспаларға таратып беріпті. Ол әрбір редактордың қолында болып, жасырын қарайтын. Ондайды сол кезде де, кейін де талай сезіп, анықтап сұрағаным бар. «Мүйіз сұраймын деп жүріп, құлағынан айырылыпты» деген осы болып, тарихты зерттеушілердің обалына қалдым ба деп секемеденемін. Көрген азап бәрін еске түсіре береді екен, енді шегіністер жасамай «Оңаша отауым» әралайын.

Енді қайда барамын деп ойланғанда авторлардың хұқын қорғайтын мекеме бар еді ғой, соған барайын деп кіндім. Оның бастығы кеше ғана өзімізде оқып шыққан және өндіріп сын жазып жүрген, «Лениншіл жас» гезетінің сол кездегі редакторы Сейдахмет Бердіқұловқа біраз абырой әперген Сағат Әшімбаевқа баратын болдым. Сағат өзінің өткір де мәнді мақалаларымен ғана жарқ етіп көрінбей, қызмет бабында да биікке өрлеп, екі-үш жылдың ішінде редактордың орынбасарлығына жеткен-ді. Сол тұста бір кездескенімде «биіктеген лауазым негізгі кәсіптен айырып тындыратын. Баяғыда Шолохов өңірі орден мен сыйлық белгілеріне толы Константин Симоновқа не айтқанын ұмытпа!» деп әзіл-шыны аралас ой айтқаннан кейін көп ұзамай мекемеге ауысып кеткен-ді. Енді, міне, соған барып жәрдем сұрайын деп белді бекем будым.

Қазір қай жерде екенін білмеймін. Сағат отырғанда М.Әуезов пен Киров көшелерінің қиылысындағы мекемеге бардым. Сағат жарқылдап қарсы алды. Есет Әукебаевтан көрген қорлығымды жыр қылып айттым. Мүсіркеп отыр. «Қандай жәрдемің бар заң бойынша?» дегенімде «Мына жыртылған беттердің гонорарын төлеттірейін» деді. «Ойбай, Сағатжан-ау, мен саған ақша іздеп келіп отырған жоқпын ғой. Мына тапталған арымның есесін қайтаратын шараң бар ма деп келіп отырмын

ғой» дегенде салы суға кеткен адамдай «одан артыққа баратын бізде қауқар жоқ» деді.

– Тіпті ертіп барып қорқытатын милиционерің де жоқ па?

– Жоқ ағасы. Дардай атымыз ғана ғой.

Ашуым жарты-ақ сағаттық, соным басылмай тұрғанда Есеттің өзімен сөйлесейін деп Абай көшесіндегі баспалар үйіне таксилетіп жеттім. Есет ағай орнында екен, есігін айқара ашып, іште тұрған кілтпен мықтап бекітіп жатқанымда Есет ағай орнынан тұра берді. Жасы үлкен болса да қазақшылап ай бір жібердім-ай кеп. Ағамда үн жоқ. «Осы жерде тас-талқаныңды шығарып, қан қылып кетейін бе?» деп ұмтыла бергенімде «Ой, Тұрсынбек, саған не болды, не болды» деп аярланды, кітапқа жасаған «зорлығын», яғни бес жыл бойы айтысып-тартысып өткізген беттерді ешкімнің қол тигізуге құқы жоқ подписной листен жұлдырып тастағанын ұмытқан адамдай мүләйімсіді.

Ашуымның жартысы қайтқаннан кейін қарсысындағы баспа директоры, өзіммен бес жыл бірге оқыған, осы ұзаққа созылған азап кезінде бірде-бір рет жәрдем сұрамаған Әбілмәжін Жұмабаевтың бөлмесіне кіріп, оған да іштегі зығырданымды қазақ жолмен жеткіздім. Діні қатты, тілі майда Әбілмәжін мені жыландай арбай бастады. «ЦК-ға барма бауырым, ботқаласым. Сенсіз де күйіміз күйі емес, қарғам. Талай комиссия келіп, берекемізді қашырып жатыр. Ақшаның пәлесінің үстіне сенің мынауың қосақталса, онда біз құрмыз. Тұрсеке, айналайын, бір ашуыңды маған қншы осы жолы» деп жалынды. Бұл кезде ашуымның бар ызғары тарқап та үлгерген еді. «Жарайды, оңбағандар!» деп есікті қатты жауып шығып кеттім.

Мен қатты жапқанмен өздерінің экономикалық былықтары, директор мен бас редактордың қолтығына кіріп алып, ақшаны оңды-солды қалталарына сала берген бірнеше пысықай ақындар, қызметкерлер бір айға жетпей «Жазушы» баспасынан қуылды. Осының өзін місе тұттым да, сөз реті келіп қалған соң, Рафу Қайырбековтің жетпіс жылдығын Филормания үйінде атап жатқанда алдыңғы қатарда отырған Есет ағайдың қытай күлкісі өткенді есіме түсіріп, жайсыздау ой айтқызып еді. Мұндайды айтып, жаза алмасақ неменеге жер басып жүрміз.

Өмірде қиястық көп екен ғой. Совет өкіметі құламай тұрып Горбачевтің қайта құруы басталып, коммунистік партияның айбары қайта бастаған тұста Орталық Комитеттің идеология жөніндегі хатшысы болған ұлтжанды Өзбекәлі Жәнібековтің белсене араласуымен алаш қозғалысы, Ахмет, Мағжан, Міржақып, Жүсіпбек, Шәкәрімдер ақталып, арқамыздағы саяси ауыр да абыройсыз жүк түсе бергенде шыққан сәтінде партия мен үкіметтің оң көзі ғана емес, қол шоқпары болған «Социалистік Қазақстан» газетінің 1990 жылы 26 шілдеде шыққан санында «Көрмейін десем көзім бар» деген атпен филология ғылымының докторы, профессор Тұрсынбек Кәкішевке «Ашық хат» жарияланды. Қара дауыл кеше «Октябрь өркені» мен «Оңаша отау» кітаптарымызды шығарар кезде соқса, енді теріс айналып, оң жақ бүйірімнен шығып, жерден жеті қоян тауып алғандай бола қалыпты. Мақаланың авторы – Әмірхан Меңдекеев. Кеше ғана өзім университетте оқытып шығарған түлегім, қазіргі белгілі журналист, «Жас Алаш» газеті редакторының бірінші орынбасары.

Қазақ көпшік қоймай сөйлемейді ғой. Осы ашық хатта оның мезіреті жоқ та емес. Кітаптарыңызды оқып «Еңбекқорлығыңызға, ыждақаттылығыңызға тәнтімін. Етек-жеңі мол пішілген әдебиетіміздің әзірге толық түгенделе қоймаған тарихын бүтіндеуге аса қажетті қайнар көздердің бірі – әдеби деректер, әдеби өмірбаяндар, әдеби мағлұматтар десек, Сіздің қаламыңыздан туған дүниелерден осындай бағалы дерекнамаларды мол ұшыратамыз. Әсіресе, 1917–1930 жылдардағы әдеби процестерге ат басын бұрған әдебиетшілеріміздің Сізге сілтеме жасамайтыны, Сіздің зерттеулеріңізден сүйеусөз келтіре кетпейтіні кемде-кем. Осы сараң мысалдың өзі-ақ Сіздің еңбектеріңіздің әдеби ортада лайықты ылтипатқа ие болғанын және бола беретінін айғақтап тұр ғой деп ойлаймыз» (Социалистік Қазақстан. 26 шілде. 1990 ж.) деп алады да, алашшылдарға, әсіресе Мағжанға байланысты айтқан, жазғандарымнан орысша, қазақша қатқыл үзінділерді келтіріп, Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешуін» неге қолпаштап, жақтай бересіз деген сауалдар қояды.

«Мұраттану» айдарымен басылған алғашқы ашық хат маған арналған соң, тезірек жауап жазып ем, сол жылдың ең ақырғы күні, 29 желтоқсанда «Парасат бнігінен көрінейік» деген мақаламды қинала отырып, редакциялық дәйектемемен әзер басты. Осы ұзақ сонар әңгіменің ауқымында айтылатын ойлар болған соң және баяғыдан бері айтып-жазып келе жатқандарымның ешқайсысынан безбейтінімді мәлімдей отырып, 1990 жылғы жауабыма бір сөз қоспай Сіздерге ұсынайын деп отырмын. Жаңадан, бүгінгі күн ыңғайымен жазуды білмегендіктен емес, ұзақ өмірімде жасағандарымның бәріне жауапты екендігімді білдірейін деп әдейі келтірмекпін. Мұның өзі біраз сырды ашар.

«Сіздердің «Мұраттану» айдарымен берген алғашқы ашық хаттарыңыз маған жолданғанына (26.07.90) әрі қуанып, әрі қатты ойланып қалдым. Қуанған себебім – мұра десе бір пәлеге ұрынардай, кесепатқа кезігердей ыяғи сырдаңдаумен келген және нақ осы мәселеде таптық көзқарастың бұрандасын сонау «Еңбекші қазақ» заманынан бері қатты бұраған, өзгелерге де бұратқызған партиялық газеттің қазақтың рухани байлығына, өткен-кеткеніне, әдебиет-мәдениет тарихына оң көзімен қарамаққа ниеттенуінің өзі игі құбылыс.

Шындықты айтсақ, қайта құру мен жариялылықты бес жылдан бері жазып келе жатқанымызбен «Социалистік Қазақстан» газетінде соңғы 7-8 айдың беделінде елді селт еткізер, жұртшылық көңіліне сәуле түсірер материалдың шеті көріне бастағанына тәуба демеске болмайды. Мұз бұзылып, өзен бетіне қызыл су шыға бастады, ал сеңнің арнаны кере жүруі әлі алда. Өйткені тек бір мұра төңірегінде бүлдіргеніміздің өзі шаш етекпен. Оңайлықпен өткел бере қоятын проблема емес.

Алғашқы хаттың маған жолдануы да пенделік тұрғыдан шүкіршілік айтқызады, себебі азды-көпті жасаған еңбегім елдің сана-сезімін оятуға септігі тиіп жатса, еленіп жатса, арман не? Әрине, желге тұмсығын төсеп қойып мың құбылатын жазғыштар, майда тіл мен мадақ сөзге шеберлер, басқалардың сыбағасын үзіп-жұлып жеп, өзіне түсер олжа мен атақты ғана ойлайтындар мұндайда қармаққа түспейді, ілінбейді.

Ал қатты ойланған себебім, осындай мәнді мәселені ертеден ойланып-толғанып, басын тауға да, тасқа да соққан, уақыт теперішін көрген адамның жазбағаны өкініш. Мұндай қиын да дау-дамайы мол мәселенің үдесінен шығу үшін, халыққа, тарихқа, ғылымға пайда келтіру үшін «тісқаққанның» бастауы айрықша қажет еді.

Енді әңгіменің өзіне келейік: Әмірхан Меңдекеевтің «Көрмейін десем көзім бар» деген мақаласының бар түйіні: Алаш қозғалысына, оның басшылары Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатовқа, әсіресе өзінің керемет поэзиясымен сол қозғалысты ажарланған М. Жұмабаевқа қарсы 1962 жылдан 1988 жылға дейін неге пікір айттыңыз, әр кітабыңызда «толықтыра тереңдете» дамытып отырғаныңыз қалай деген сауалдар.

Сауалға мен де сұрақпен жауап берейін: 1917 жылдан 1988 жылға дейін алаш атаулыны мақтаған совет адамы, оның ішінде қазақ азаматы, партия баспасөзі болды ма? Ресми көзқарасымыз қандай? Алаш қозғалысының бар шындығын, оған басшы болғандардың сыр күшіясын айтып, жазып отырғандар соңғы кезде көп пе?! Қыңыр қарап отырған ғылыми-әлеуметтік мекемелер қазір аз ба?!

Бәрімізді жайлап кеткен індеттің сыры, дағдарыстың шындығы СОКП-ның XXVIII съезінің шешімдерінде ашық та толық айтылды. Сондықтан дәлел келтіріп жатудың қажеті аз. Алайда тарихи өткенге жаны ашып, тіл безеген автор жауапсыз қалмауға тиіс.

Әрине, мен құралыптас және біздің өкшемізді басып келе жатқан қазақ әдебиетшілерінің басым көпшілігі 30-50 жылдары қалыптасқан тұжырымдардың аясынан шыға алмады және шығартпады.

Теперіштің қандай болғанын және шындықты қалай бұрмалағандарымызды көрсету үшін анау-мынауы емес, мүйізі қарағайдай, бәрін де өз басынан өткерген Мұхтар Әуезовті күәлікке тартуға міндеттімін. Сонда қазір күпсіне өрекуптіндерге тарихи тағылым болатын, қисынсыз дау-дамай, айқай-шудан аяқ тартуға септігі тиетін «мықты деректер» келтірейін.

«1917 жылдан бастап Мұхтар Әуезов 1932 жылға шейін ұлтшылдық бағытта болды, пролетариат революциясы мен Совет өкіметіне қарсы күрес жүргізген

контрреволюцияшы, ұлтшыл алашорда партиясының ықпалында болды. Біздің әдебиетімізге жат әдеби бағытта болды» («Қазақ совет әдебиеті тарихының очеркі» 1949. 43- бет). Бұл 30 – 50 жылдардың ешбір өзгеріске ұшырамайтын, басқаша баяндауға болмайтын үкімі. XX съезд болып, оның жылымығы бізге жете бастаған кезде «М. Әуезовтің басындағы қауіпті қайшылық шиелінісе түсті. Ол қандай қайшылық еді? Ол ұлтшылдық идеологияның Әуезов творчествасына бірнеше жыл шырмау болған зиянды ықпалы» еді (Қазақ әдебиетінің тарихы, III том, I-кітап, 1967. 441-бет) делінді.

Ал М. Әуезовтің өз пікірлеріне келетін болсақ, онда әркім әр түрлі түсіндірмекке талаптанғанымен, 1932 жылға дейін «мен марксизмге қас болған адаммын» деген тұжырымды өзгертуге, түзетуге мүмкіндігі болғанымен, оны жасай алмағанын айтуға тиіспіз. Көркем шығармаларын бірнеше рет жөндеп, редакциялағанымен 1932 жылғы «Ашық хатының» мән-жайын айтып түсіндіруге талаптанбағанына қайран қалуға болмайды. Өйткені жалпы жағдайды М. Әуезов жақсы білді де, ел көшкен дүрмекке данышпандық пенделікпен қосылып жүре берді.

Тарихи XX съезд ел-жұртқа «уһ» деп дем алғызып, Сәкен, Ілияс, Бейімбеттер әдебиет тарихына қайтадан оралып, мәре-сәре болып жатқан кезімізде М. Әуезов «Октябрь өркені» деген тақырыпта 1957 жылы баяндама жасап, газет-журналдарға бастырды. Сонда «Өзі қазақ сахарасында өскен... буржуазиялық ұлтшыл... Жұмабаев ақынға оның туған өлкесі қорқынышты өлі дүние тәрізді сезіледі. «Дала, дала, сар дала, бейне өлік айнала» деп күңіренеді. Немесе «Сар дала бейне өлік сұлап жатқан кебіндей ақ селеулер бетін жапқан» дейді. Осылайша сахараны сөз етсе, талай рет өлім күйін құлақ күйдей қатар күңірентеді. Бұл сарын оның шығармаларының арылмас дертіне айналған «сар ауру» болатын... Бұлар еңбекші елдің талап-талайына залалды мистика жолына түсіп, әдебиеттің өсу бағытын теріске бұру талабында әрекет еткен ақындар болды» (М.Әуезов. 12-том. 170-171-беттер).

1959 жылы қазақ әдебиетінің проблемалары мәселелері жайында мәнді конференция өтті. Оны М.Әуезов қорытындылады. Әдебиеттанудың өзекті мәселелерін санамалай келіп «Ал үшінші топ ақын-жазушылар – жоғары оқу орындарының программасында да кірмейтін, шығармалары көпшілікке таратылмайтын кертатпа реакцияшыл ақындар болды. Бұларға тек арнаулы үлкен монографиялар ішінде ғана теріс бағыты мұралар есебінде сыншылдықпен әшкерлей баға беру шарт болады» (Сонда, 226- бет) деп тапқаны замана талабына үндес еді. М. Әуезов осылай деп жатқанда басқамызға не жорық! Сондықтан әркімнің алаш жөнінде не деп айтқандарын теріп жатудың еш қажеттігі жоқ. Өйткені біздің дүниетанымымызда осындай қате тұжырымдар өзгермес қағидадай қалыптасқан болатын. Оларды бүгін ұяла, қызара оқуымызға тура келгенімен ешкімді кіналай алмаймыз.

Олай болса, газет редакциясы орынсыз дау-дамайға соқтыратын материалды берудегі мақсаты не екен? деп қатты ойланудамын. Өйткені қазақ үшін көбірек «таяқ» жеп жүргендердің бірі едім ғой деген ой көкейімнен кетпей, енді талай шындықтарды еріксіз айтқызайын деп отыр.

ҚКП Орталық Комитеті 1956 жылы 10 желтоқсанда «Қазақ әдебиеті» газетінің қазақ тілінің тағдыры жайында көтерген материалдары туралы қаулы алды. Сол қаулы «Социалистік Қазақстан» газетінің «Қазақ халқының мәдениетін көркейте берейік» деген редакциялық қос етек мақаласына айналғанда: «Қазақстанда қазақ тілі жөнінде бейне бір озбырлық болып отыр деген, қазақ еңбекшілерінің мүдделері мен тілектерін ескерушілік жоқ деген, шаруашылық салаларында қазақ тілін білмейтін мамандардың жұмыс істеуі қолайсыз деген, бейнебір «ұлтшылдықпен» қорқытушылық және лениндік ұлт саясатының принциптерін бұзушылық бар деген пікірлері дәлелсіз, әрі зиянды» деп табылып, «кеселді, зиянды пиғылдар мен көзқарастардың шырмауында» жүргендердің бірі болып аталған едім. Өзімнің ел алдындағы парызымды орындап, бұл күндері өз ача тілін ұмытып барып ес жинай бастаған ұрпағымның алдында арым таза екеніне қуанзын және менен басқа біреу болса осыны жарнама жасап, талай рет кезде сөзге еді ау деп те шамалаймын.

1959 жылы республикалық конференцияда ұлы М. Әуезовтің «Қазақ совет әдебиетінің ең алғашқы адымын, ұлтшылдықпен алысқан дәуірін лениндік эстетика жолымен зерттеп жүрген Т. Кәкішев жолдастың сөзі де әдебиет тарихын зерттеу жөніндегі бағалы, елеулі еңбек деп санаймын» (12 том, 216-217 беттер) дегеніне қарамастан, сол кездегі қызыл көздер Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының партия жиналысында Мағжандарды сынап атағаным үшін «буржуазный объективизмге салынушы» деп айдар таққанын қазақ әдебиеттануы төңірегінде жүргендердің біразы біледі. Онан кейін, 1961 жылғы әдеби жылдың қорытындысына жасаған баяндамада «Қазақ әдебиетін» «Младописьменная литературалардың» қатарына қоспау» жөнінде евроцентристік көзқарасты «достық ниетпен» насихаттаған З.С.Кедринаға қарсы айтқанымда «Социалистік Қазақстан» (17.03.61.) газеті (Ж. Жұмақанов) мен «Простор» (№6, 61-бет) журналынан (Мұхаметжан Қаратаев) көресіні көрген ем». Бұлар аз болғандай «Литературная газета» мен «Октябрь» журналынан да «сыбағамды» алғанмын.

Ол ол ма, қазақ әдебиеті сынының тууы Октябрьге дейінгі ұзақ толғақты процесте жатыр, оны зерттеуіміз керек дегенім үшін институттан қуылдым. Сол пікірім қазір әбден орнығып, жоғары оқу орындарының міндетті пәніне айналды. Өзім жасаған программамен Қазақ университетінде лекция оқып жүргеніме жиырма шақты жыл.

Қазақ тарихын зерттеген адамдардың маңдайының сору бес елі. Арғыны қойып, кешегі Е. Ысмайылов, Е. Бекмаханов, Қ. Жұмалиевтардың сотталып, сотталмағаны жұмыстан қуылып жатқанын көзімізбен көріп қана қоймай, оның біразын өз басымыздан өткеруге тура келді. Тарихи шындықтарға негізделген кітаптарымның бірде-бірі литосыз, жоғары орынсыз шығып көрген емес.

Үшқыр қаламмен жеңіл-желпі жазыла салған мақалада аталатын «Октябрь өркені» (Қазақ совет әдебиетінің қалыптасу дәуіріндегі идеялық творчестволық мәселелер, 1917-1929 ж.ж.) деген тұңғыш монографиямның үстінен 1962 жылы арыз түсіп, оны өзі айдалып келген ірі жазушы қолдап, мені «жастай суалтпақ» болғаны, лито мен Орталық Комитет арасында алты ай сандалтып қойғаны қазір айтуға ғана оң иі. Сонда кітабыма тағылған негізгі айып алашшыларды аузыма алғаным, сынап отырып насихаттауым еді. Шығайын деп тұрған кітаптің төрт бетін жыртып, сол кез талап еткен сөз жазып, баспаханаға қыруар айып төлегенімді ұмыту қиын. Егер менің ғылымда өз соқпағым бар болса, осындай «сүреңнен» басталғанын еш ұмытар емеспін.

1971 жылғы «Сын сапары» (қазақ әдебиет сынының тууы хақында) деген монографиям да біраз «тепкіні» көрді. Оның жалғасы «Оңаша отау» (қазақ әдебиет сынының жанрлық қалыптасуы хақында) атты 1982 жылы жарық көрген кітабымның елу мәніндегі трагедиясы бұрынғының бәрін салауат еткізді. Бұл монография менің шығардығымға бағышталып 1977 жылы шығуға тиіс еді, бірақ «Жазушы» баспасының сол кездегі бас редакторы Е. Әукебаев «Советтің қас жауы болған алашордашылардың шығармаларын талдатып, аттарын ататып насихаттата алмаймыз. Менде партбилет те, бас та біреу» деп бес жыл көлденең жатып алғанда, «Мынауың жөн емес» деуге ешкім жарамады. «Жалғыз ғана басы барды» олай түсіндіріп, былай түсіндіріп, әйтеуір қолжазбаны баспаға өткіздік-ау. Кітап шықты, бірақ бес жылға «ермек болған» арпалыс тұстары менің келісімімсіз күзетіліп шықты. Ондай қысастық дайындалып жатқанын білмей қалдым. «Авторлық правомды қорғаңыздар» деп ВАПП-қа да, Орталық Комитеттің сол кездегі хатшысына да бардым. Түк өнбеді, сонда халықтың «білімсіз адамнан өткен қорқақ болмайды» деген мақалдың дұрыстығына көзім әбден жетіп еді. Бұдан басқа «ұсақ-түйектер» толып жатыр, біздің есебімізден «саяси капитал», «даурықпа даңқ» жинағандар аз емес.

«Көрмеймін десем көзім бар» деп маған «жаны ашып амалсыздан» жазып отырған Ә. Меңдекеев 1985 жылғы «Дәуір дидагы» кітабымнан үзінді алады да, ең соңғы мықты «соққыны» орыс тілінде 1988 жылы шықан «Поступь» деген сини-зерттеу жинағыма бағыттайды. Ол кітап 1988 жылдың 30 тамызында шықты. Ахмет – Мағжандар желтоқсанда ақталды. Қолжазба баспада ең азы 2-3 жыл «иленетінін» білмейтін автор менің мақалаларымның соңында 1977, 1960, 1972 жылдар деп көрсетілгеніне пысықырып та қарамаған.

Дәлелмен байдалған ойды әлсірету үшін және өзінің тезисін, яғни Мағжанның «қыр соңына» түсіп алғанымды оқушының «көзіне көрсету» үшін менің «Әр дарынның тарихта өз орны бар» деген мақаламды үзіп-жұлып пайдаланған. Бұл мақала «Қазақ әдебиеті» газетінің сол кездегі редакторы Шерханның қолына 1989 жылдың 7 шілдесінде тигенмен «Әдебиет пен өнер мәселелері бойынша 30-40-шы жылдар кезеңі мен 50-ші жылдар басында қабылданған қаулыларды зерттеу жөніндегі «Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Комиссиясының Қорытындысы» (10.12.89) шыққаннан кейін 1990 жылы 2 наурызда жарияланғанын білесің. Енді сол мақаладан цитатты үзіп-жұлып келтіріп, менің бетіме мөрді «шыжғыртып» басуға ниеттенгенің қалай?

Мен енді өзімнен цитат келтіруге, ұяттау болса да, мәжбүрмін. «Көркемдік шеберлігі шығандап биікке көтерілген Мағжанның ақындық ізденістері, эстетикалық түсінігі молая түскен сайын өлеңдерінің идеялық нысанасына назар аударушылар көбейіп, әр шығармасын марапаттай мақтау немесе қаралай даттау процесі қатар жүріп жатты. Әрине, ақын үшін, оның творчествосы үшін бұдан артық бақыт жоқ. Елеусіз қалса, саят еткізбесе, жым-жылас болса, ақын үшін бұдан артық қасірет те болмас еді» дегенді көрмей өтіп, «сол кездегі айғай-шу, айтыс-тартыс Мағжанды ақын ретінде әр кез қуандырып отырғанын психологиялық тұрғыдан түсінуге болады» дегеніме жерден жеті қоян тапқандай қуанасың. Өз ойыңды «дәлелдей» түсу үшін әрі қарай «Бірақ, Мағжан осыны ұзақ қызықтады, өмірдің ащы шындығына жақындай бермеді. Төңірегіндегі тіршіліктің алып бара жатқан қарқынын түсінуге құлықтанбады» деген ойымды келтіресің де, оның себебін айтқан жолдарды яғни «Бұған белгілі дәрежеде Ташкент пен Москвада көп жүруі, өзі егіле жырлаған ел өмірін іштей бақылауға мүмкіндігі болмауы ақынды әрқилы ізденіске салып отырғанын байқатады» деген дәлелімді алып тастайсың да, «пендешілік пиғыл, ақындық өзімшілдік» дегенімді Мағжанға жаны ашымайтынның сөзі деп түйесің де нәрі, сөлі жоқ сөзді боратасың.

Сені әдебиет тарихы мен теориясынан Зейнолла Қабдолов екеуіміз дұрыстап оқытпағанымызға өкінгенмен де, дауылды күні көрінген А. Плиев, Е. Сергеев, А.Гангнус сияқты «пайғамбарлардың» соңына еріп кетті деп онша қиналып отырғаным жоқ.

Сенің «дағдарысқа ұшыраған» қазақ әдебиеттану ғылымына қол үшін бермек болған «адал» ниетіңе, социалистік реализм әдісі жайындағы долбарларыңа шұбам бар. Өйткені қазақтың тарихына, Едіге, Кенесары, «Қазақ ССР тарихына», әсіресе алашқа байланысты көп қаулылар күшінен айырылмай тұрғанда қаламның ұшына іліккенді жаза беруге шақыруыңды жән деп таппадым. Әрине, қаламды оңды-соңды ойланбай сілтейтін, қаншама көпшік қойсаң да, бір институт атқарар істі бір адамға «жүктей» салу «шеберлігіңе» қарап пікір таластырудың орны жоқ екенін көріп отырмын.

Алайда бір жайды айтпай кете алмаймын. Әрине сен қаншама әрекеттенгеніңмен «Социалистік Қазақстан» газеті маркстік-лениндік дүниетанымынан көз жаза қояды деп ойламаймын. «Жоғалған пышақтың сабы алтын еді», ешкім еш уақытта жаңылыс баспаған еді, айтқандары мен жазғандарының бәрі мұнтаздай, бүгінгі өмір ешбір қиындықсыз, тартыссыз орнай салған еді дегенге ешкім қол қоя алмайды. Тоқырау жылдарындағы жәреуке және даурықпалы мақалаларда жымысқылай таратылып келе жатқан жайды ешбір қисыны жоқ болса да ауызға алып отырсың. Жаңа заманның дауылпазы Сәкен Сейфуллин «Тар жол тайғақ кешу» романы жайындағы ойларының төркіні маған таныс.

«С. Сейфуллин – өз артық-кемін өзі таразылай білген ірі тұлға» дегенді амалсыз айтасың да «Түлек жүні түгел түсе қоймаған» құбатөбел пікірлері де аз кездеспейді. Қанша дегенмен «Тар жол, тайғақ кешудің» негізгі тараулары 1922 жылы яки «тапқа жіктеудің» қарадүрсін, жергілікті «формалары» түтеп тұрған кезде жазылады ғой» деп үлкен айыптың шетін көрсетесің. 1923 жылы Ахмет Байтұрсыновтың елу жылдығына арнап жазған екі мақаласында «әділ, ақ-адал пікір айтқаны» үшін мүсіркейсін де, менің жазғандарымдағы «шынайы тарихи баға» мен «партиялық принцип» дегендерімді мансұқ етіп, бұларды оқушы жастарға ұсынып жүргеніңіз қалай деп кінә тағасың.

Мен мұндай найымдаудан екі сыр аңғарамын. Бірі – осы біз қайта құру мен жариялылық заманға аяқ басқанда бұрынғымыздың бәрін тас-талқан етіп, социалистік бағдарламадан беземіз деп кірістік пе, әлде тізгініне не бола алмай жүргендерге ойыңа не келсе соны айтқызамыз деп кірістік пе? Парықтайтын кім болмақ?

Екінші. Сәкен Сейфуллиннің халық мақтанышы болып қадірлене құрметтелуіне кедергі жасау тұлсалай беру жөнінде тоқырау кезінде жоғарыдан нұсқау алғандардың «сарқытын» ішкен сияқтысың. Сәкенге байланысты сөздеріңнен «Түркістан жігіті, арқа азаматы, батыс пысығы» дегендердің шеті қылтыяды...

Дау-дамайға дем беретін ашық хаттан кейін «Мұраттану» айдарымен Нармамбет ақын жайында оңды материал бердіңіздер. Қазақ әдебиетінде Нармамбеттей атаусыз, сұраусыз кеткен дарындар өте көп. Жүзден асып жығылмаса, кем емес. Осыларды халыққа таныстырсақ, «СҚ» осы жөнінен үлгі көрсетсе рухани байлықты игеруде көсегеміз көгерер еді. Аға газетке парасаттылық, салықалық жарасады.

Редакциялық дәйектеме, сөз жоқ, өздерінің позициясын қорғайтыны белгілі. Әрине, маған дәлелді болып көрінген жоқ. Бір аспиранттың С.Мұқанов пен Қ. Кеменгеров екеуінің 20-жылдардағы айтысын зерттеуіне Сіз жел берген жоқсыз ба деп бір қояды да, «теперіштің қандай болғанын және шындықты көрсету үшін, – дейді Т.Кәкішев, – Мұхтар Әуезовті куәлікке тартуға міндеттімін» деп ақталғысы келеді. «Жүгінудің жөнін білсек, М.Әуезов – куәлікке ғана емес, дәйім төбе билікке жүретін ұлы ұстаз кеменгер кеңесшіміз» деп бұрын жарияланбаған архивте жатқан құжаттар арасынан табылған деректерді келтіріп, алаш қозғалысы ақталған 1988 жылдан кейін ғана газеттерде басылғандарымды елемей, М.Әуезовтің «1957 жылы жасаған, дұрысырақ айтқанда, жасатқызған саяси-науқандық баяндамасынан алып отыр» («СҚ» 29.12.1990), осыны «куәлік ретінде «кәдеге» жаратып жүрсек, бұл да қазақ әдебиеттануының үлкен кемшілігі, кешен қалып келе жатқандығы» деп тұқыртты.

Совет заманында 1962 жылы басталып, 1990 жылы бір тиянаққа жетпей, яғни менің алаш қайраткерлеріне, әсіресе Мағжанға қозқарасымның «қатаңдығы», партиялық саясаттан шыға алмағандығым қаншама сөз болғанына қарамай, 1960 жылы Есмағамбет Ысмайыловтың мені сын жанрын зерттеуге «зорлағаны», еркімнен тыс осы салаға байлап қоюына бүгін ризалық сезімімді білдірмекпін.

Осындай қорлық-зорлықпен шыққан «Октябрь өркені» мен «Оңаша отауым» біраздан кейін, яғни 1994 жылы «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» болып Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің шешімімен оқулығына айналды. Ал оның бағдарламасын «Оңаша отау» шығатын 1982 жылы жасап, жоғары оқу орындарына таратып жібергенмін. Азаппен жасалған еңбектің ел кәдесіне жарап, әр оқушының қолында жүргенмен артық қандай бақыт барын білмеймін. Осындай шаттанып жүргенде заң ғылымдарының докторы, министр де болған, бұл күндері Қызылорда облысының әкімі Мұхтар Құл-Мұхамед әлі корпорация дәрежесіне жете қоймаған, министрлер үйінің түкпіріндегі бір кішкене бөлмесінде «Атамұра» баспасының бас директоры болып тұрғанда «Кер заманның керегар ойлары» деген аты үшін кітабымды жиырма мың данамен шығарып, әйелім қайтыс болып жатқанда қаламақысын үйге әкеп бергенін де ұмытар емеспін.

2007 жылы жасым сексенге толғанда «Саңлақтар» («Ана тілі» баспасы, директоры Жақау Дәуренбеков), өзімнің «Қазақ университеті» баспасы (директоры Әлібек Наурызбаев, редакторы Ағила Шүреева) үш том болатын «Сын мен сыншы» сериясының бірінші кітабы – «Жанр жайлауы» жинағымды, библиографиялық көрсеткішімді, осыған үстемелетіп маған бағышталған ғылыми конференцияның материалдарын «Ғибаратты ғұмыр» деген атпен үш кітап шығарып берді.

Өзім үшін орасан зор абырой мен азапты алып келген «Октябрь өркенім» бас болып 40 кітабым, тоғыз жүздей мақалаларым жарияланып, енді 15 томға сыймай жатқан шығармалар жинағым шығайын деп жатыр. Тәубә!